

Könyvszemle

Küzdelem az igazságért *Emlékkönyv a nyolcvanéves* *Randolph L. Braham tiszteletére*

Randolph L. Braham amerikai professzor neve nemcsak a magyar történészek körében ismert, a tiszteletére kiadott vastag emlékkönyvbe hazai és külföldi szerzők egyaránt írtak. A kötet maga a szerzők betűrendjében közli az egyes tanulmányokat, de talán érdemes bizonyos tárgyi rendbe foglalni ezeket. A kötethez az egyik előszót Göncz Árpád írta magáról Brahamról, a másikat Iványi Gábor, aki a magyarországi evangélikumi testvérközösség nevében kér bocsánatot a holokauszt áldozataitól.

A legtöbb tanulmány persze a magyarországi *holokauszttal és annak előzményeivel* foglalkozik. Yehuda Don és Varga László a deportáció előtti magyarországi zsidó vagyon felbecsülésére tesznek kísérletet a megszálló német hatóságok által kiadott kérdőív alapján. Régiók és lakosok száma szerint elemzik az adatokat, külön az ortodox és a neológ hitközségekét. A becsült érték 985 millió 1943-as pengő. Ez 43 ezer család vagyona volt. A vissza nem adott vagyon értéke 1994-es forintértékben több mint 26 milliárd. Erős Ferenc pszichológus az utóbbi húsz évben folytatott interjúk alapján a túlélők második nemzedékét vizsgálta, hogyan élik meg ennyi idő után zsidó identitásukat. Frojmovics Kinga egy 1938-ban létrehozott intézmény, a Magyar Izraeliták Pártfogó Irodájának történetét mutatja be, ez szervezte meg az Országos Magyar Zsidó Segítő Akciót. A segítség jogi segély volt: kivándorlók támo-

gatása vagy átképzés az állásukat veszítettek számára. Gergely Jenő tíz katolikus konvertita Serédi Jusztiniánhoz írt segélykérő levelét közli (összesen 148 ilyen kérelem érkezett, a konvertiták száma ekkor 50 ezer körül járt). Grüll Tibor a középkor óta vizsgálja a zsidó emlékezetet, amely a holokauszt vonatkozásában már nem csupán vallási jellegű, de vallási értelmezése is fontos. Heller Ágnes példákkal bizonyítja, hogy a magyarországi zsidók milyen sokféleképpen olvashatják Braham könyveit. Hernádi Miklós a holokauszt politikai szociológiájához gyűjt adatokat. A zsidóüldözésnek gazdasági okai, de politikai megfontolásai is voltak. A zsidótörvényeket a zsidók a „kisebbik rossz” elve alapján fogadták el. A zsidó ellenállás hiányzott, mert bíztak Horthyban. Horváth Rita azt elemzi, hogyan szerepel a *soá* a zsidó családtörténetekben (például Nádas Péter és Vámos Miklós munkáiban). Iványi Gábor Fein Sámuel munkaszolgálatos 1945. április 2-től írt naplóját mutatja be, az állandó reménykedést és félelmet az elhurcolt család miatt. Kádár Gábor és Vágó Zoltán a zsidó tulajdonban lévő műkincsek sorsát kutatja. Kormánybiztosságot hoztak létre az elkobzott műkincsek megőrzésére, de a hatásköri vitákon túl a munkát nehezítette, hogy sok gyűjtemény egyből német kézbe került. A keleti területekről (Erdély) alig sikerült valamit összeszedni. A legtöbb anyag Budapesten gyűlt össze, ezt előbb Pannónhalmára, azután Zirc-re szállították. Egy vonatszerelvényt állítottak össze (2701 műtárggyal), amely 1945 májusában amerikai kézre került. A szovjetek 517 letétet vittek el. Karády Viktor az 1938–1945 közötti mobilitást vizsgálja. A gyerekhalandó-

ság csekély, mert eleve kevés gyerek született. Sok volt az öngyilkosság. Mindez egyfajta ellenállást is jelentett. Karsai László a 2001-ben feltárt váci rabtemető halottai közül huszonöt fő adatait tudta kikutatni. Kovács Éva és Vajda Júlia úgy látja, hogy 1945 előtt még járható út volt az elkülönülés vagy a beolvadás, a *szábe* viszont gyógyíthatatlan. A vegyes házasság kérdését is felveti a tanulmány. Molnár Judit Komoly Ottó 1944-es naplóját elemzi. Komoly Ottó a Magyar Cionista Szövetség elnöke volt. A nyilas terror időszakig jelentős segítséget tudott nyújtani, de a hatalomátvétel után hamarosan meggyilkolták. Nagy Varga Rita az antijudaizmus kialakulásának szociálpszichológiáját vizsgálja. A kiindulópont a Krisztus-gyilkosság témája, később az, hogy Isten elfordult a zsidóktól, mert köztük egyre több a hitetlen, pogány. Novák Attila a magyarországi cionizmus alakulását mutatja be. A harmincas évek végén a mozgalom a fokozódó fenyegetettség és a területgyarapodások miatt erősödött, de belül megosztott volt (ellentétek a vallásos zsidókkal). 1940 júliusában a helyi szervezeteket feloszlatták. Reuveni Sári arra a kérdésre keres választ, hogy voltak-e „Igaz Emberek” (ebben a vonatkozásban) a magyarok közt, de úgy látja, hogy a szűk segítségnyújtási lehetőségek miatt ezek száma igen csekély.

A tanulmányok másik nagyobb csoportja szélesebben magyar vonatkozásokat tár fel. A Sajti Enikő az 1944–45-ös jugoszláviai magyarellenés pogromok kérdését veti fel. Hivatalosan 5 ezer kivégzésről lehet tudni, az áldozatok pontos száma azonban adatok híján ismeretlen. A kivégzéseken túlmenően itt számba kell venni a délvidékről 1945-ben vagy ezután kiutasított magyarok esetét is, 1946-ig 84 800 főről van szó. Mindszenty 40 000 főre becsülte a meggyilkoltak számát. Berend T. Iván egy részletet közöl a 19. századot tárgyaló könyvéből, melyben összeveti a századforduló lengyelországi, magyar-

országi és romániai antiszemitizmusát. Román vonatkozásban arra utal, hogy a zsidók nem is lehettek állampolgárok, és az 1907-es nagy parasztfelkelés jórészt zsidók ellen irányult. A lengyeleknél a nemzeti demokrata párt képviselt antiszemita velleitásokat. Magyarországon Istóczy antiszemita pártját említi. A századfordulóig az antiszemitizmus még nem volt a magyar nacionalizmus integráns része. Csósz László Jász-Nagykun-Szolnok példáján mutatja be, mi történt a deportálások során megüresedett lakásokkal. Pontos diagramot ad arról, kik költöztek be ezekbe (hadirokkantak, kibombázottak és menekültek, nagycsaládosok, stb.). A magyar közigazgatás nem tudott megbirkózni a feladattal. Deák István a magyar emigrációval foglalkozik. A nyugati országokban a háború idején egymillióra tehető az emigránsok száma. Az 1945-ben és az 1947-ben emigráltak megint más kategóriát képviseltek. Frank Tibor Wahrmann Mór (1832-92) nagykereskedő és bankár példáján bizonyítja a hazai zsidóság hazafias állásfoglalását. Wahrmannak nagy szerepe volt Buda és Pest egyesítésében. Lackó Miklós *Boldogtalan együttélés?* címmel Gyurgyák Jánosnak a magyarországi zsidókérdésről írt monográfiáját elemzi. Az asszimiláció vagy elkülönülés – véli – egyéni választás kérdése, ebbe nem szabad beleszólni. Pók Attila a bűnbakkeresés kérdését taglalja a bibliai időktől kezdve. Kelet-Európában a bűnbakkeresés állandó jelenség, az új elit öndefiníciójához is kell, mert közösséget teremt és mobilizál. Ivan Sanders Hunyady Sándor Bakaruhában című munkájában az önéletrajzi elemet mutatja ki, a főhős egyik réteghez sem tartozik. Schweitzer Gábor arról számol be, mire hivatkoztak az 1938-as első zsidótörvény tárgyalásán: antik szerzőkre, tudósokra – külföldiekre is –, a numerus clausus 1920 körüli vitájából is származtak idézetek. A törvény ellenzői a zsidóságot felekezettnek tekintették. Sipos Péter a magyarországi zsidók és a Horthy-rendszer

viszonyát vizsgálja. A zsidóság a választásokon a liberális és demokrata pártokra szavazott. Bethlent rokonszenves politikusnak tartották, 1935-ben még Gömböst is támogatták, csak 1938-ban fordultak el a rendszertől. Tilkovszky Lóránt sűrűn utalva saját munkájára, úgy látja, Bibó István 1945-ben ellenezte a németek kollektív kitelepítését, a kollektív felelőség helyett az egyéni elbírálást sürgette, mert egyébként a csehszlovákiai magyarok kitelepítését sem lehetett volna ellenezni.

Jóval kevesebb már azoknak a tanulmányoknak a száma, amelyek mai magyarországi problémákat érintenek. Bartus László élesen bírálja a Fidesz szélsőjobboldali fordulatát. A párt éppenséggel nem tekinthető polgárinak. Endreffy Zoltán a monoteista vallások közt meglévő ellentétek kiküszöbölésének útját keresi és az ökumenikus gondolatot hangsúlyozza. Kovács András azt vizsgálja, hogyan érzékeli a mai magyar zsidó társadalom az antiszemizmust. Négy nemzedék 2015 képviselőjével készített interjú alapján megállapítja: ma a zsidók egyharmada úgy véli, Magyarországon csekély az antiszemizmus, egy másik harmad szerint közepes, a harmadik harmad szerint nagy. 63 % úgy látja, hogy az antiszemizmus újabbban megnőtt, de a zsidók elleni rendszabályokat nem tartják valószínűnek, a megkérdozetteknek csupán 4 %-a fél újabb zsidóüldözéstől. Viszont 85 % – különösen az idősebbek – az antiszemita nézetek terjesztésének a tilalmát kívánja. Majsai Tamás a mai katolikus hittankönyveket vizsgálja meg a *soá* szempontjából. Nagyon kritikus, az ábrázolást nem tartja megfelelőnek, erős a tisztára mosás szándéka. Ungváry Krisztián kétfrontos harcot lát, az antiszemiták jelentős része németellenes is volt, mindkét kisebbséggel szemben rasszista alapon állt.

Egon Mayer maga is az 1944-ben a németekkel kötött egyezmény „gyermeke”. 1944-ben 1684 fő került fejenként ezer dollár fejében Svájcba, tanulmánya ezzel a témá-

val foglalkozik. Szita Szabolcs a Gestapo (és általában a titkosszolgálatok) magyar kapcsolatait deríti ki. Újszászy Kálmán már 1939-ben kapcsolatba lépett Canaris tengernaggyal. A fővárosokban kölcsönösen megbíztattak tartottak. Ezenkívül a németek sok ügynököt szerveztek be (Kádár Gyulával is kísérletet tettek), akik persze fizetést is kaptak. A szerző két oldalon sorolja fel azokat a vonatkozásokat, amelyeket ezeknek az ügynököknek figyelniük kellett. Vajda Mihály Werner J. Cahnmann a németországi zsidókról 1989-ben kiadott tanulmánykötetét ismerteti, amely hangsúlyozza például a berlini vagy a frankfurti zsidók közti különbséget. Cahnmann már az 1920-as években a zsidók integrálódása mellett foglalt állást.

Egészen általános kérdést vizsgál Ormos Mária: az emberek történelmi felelősségének a kérdését. A történelmet sokszor kevesen „csinálják”, sokszor sokan is, de akkor sem mindenki, a társadalom egésze nem vonható felelősségre. Ruff Tibor az újprotestáns mozgalmak zsidó-képét elemzi. Úgy látja, a filozemiták az Újszövetséget ebből a szempontból már a patrisztikai korban félreértették, antiszemita értelmezése hibás. A bibliai szövegben a „zsidó” judeait jelent, vagy éppenséggel csak a farizeusokat. Toronyi Zsuzsanna a mai neológ vallástudományi vitákból indul ki, halachikus problémákat vizsgál 1945-50 között, a visszatérést a valláshoz, a vidéki hitközségek újraéledését. Tibori Szabó Zoltán a romániai problémákat tárgyalja. A háború előtti 800 ezer zsidóból 400 ezer pusztult el, ebből 150 ezer az észak-erdélyi. 270 ezren pusztultak el pogromok következtében és a Dnyeszteren túli táborokban. A Bessarábiában kivégzettek számát 265-287 ezerre becsülik, 6-8 ezer romát is kivégeztek, 3 ezer pedig éhen halt. 1942-ben a hadi helyzet miatt Antonescu leállította a további kivégzéseket. Ma számos helyen található Antonescu-szobor, valóságos kultusza van. A korabeli zsidókérdésre vonatkozó

levéltári anyag máig nem hozzáférhető. A hitközségek vagyonát az állam visszaadta, de az Antonescu-kultusz változatlanul marad.

A kötet végén eléggé bő ismertetések vannak az egyes szerzőkről. Impozáns a tíz-lapos Braham-bibliográfia, pedig az csak válogatott műveit tartalmazza.

Ez az óhatatlanul rövid ismertetés persze messzemenően nem adhat számot a kötet-

ben található rengeteg információról, de talán elegendő a figyelem felkeltésére. Mindenképpen kiváló ötlet volt a kötet kiadása. (*Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára. Szerk. Karsai László és Molnár Judit. Mazsihisz, Budapest, 2002. 785 p.*)

Niederhauser Emil

az MTA rendes tagja,
egyetemi tanár (ELTE)

Receptek Nobel-díjra

Venetianer Pál:

Csillagórák a tudományban

A molekuláris biológia diadalútja a Nobel-díjak tükrében

Stílusos könyv ez a *Csillagórák*, a szónak többféle értelmében is. Egyfelől írójának van stílusa, pontos, szikár mondataiból, szalonképes szókimondásából előtűnik egy írástudó képe, aki – természettudós mivolta ellenére – tisztaban van alany és állítmány rejtelmes viszonyával. Másrészt stílusos, hogy ezt a könyvet a molekuláris biológia diadalútjáról éppen Venetianer Pál írta meg, akit – ha netán valaki nem tudná – mégiscsak a magyar molekuláris biológia atyjának kell tekintenünk. Hiszen az amerikai Christian B. Anfinsen laboratóriumából a 60-as évek közepén hazahozott témája volt az első hazai molekuláris biológiai projekt, amit aztán a Szegedi Biológiai Központ Biokémiai Intézetében futtatott fel. Az olvasók szerencséjére – amiben a szerző tán nem osztozik – Venetianer Pál elég „öreg” ahhoz, hogy felnőtt fejjel végigélhette az egész felölelt korszakot. Ha jól számolom, a Watson-Crick-i kettős spirálról írott *Nature*-cikk megjelenésének évében (1953) érettségizett, aztán az ELTE biológus hallgatójaként, tananyagként követte a fejleményeket. Könyvének hitelét, színességét növeli a sok személyes kapcsolat a Nobel-díjasokkal. A folyamatos jelenlét ezen histori-

kusi adománya sosem juthat osztályrészéül, például – egy egyiptológusnak.

Stílusán túl tartalma is van ennek a könyvnek, nem is akármilyen. Remek – idehaza úttörő – ötlet volt a tudomány fejlődését a szakterület Nobel-díjasainak személyén és teljesítményén keresztül bemutatni. Az életrajzi részek emberközelségbe hozzák a tudóst, ami néha ugyan nem válik a díjazott javára, mi viszont megtudhatjuk, hogy így is lehet. A szakmai környezetbe való beágyazás (Előzmények – A felfedezés története – A felfedezés utóélete) összeköttetést teremt a díjak között, és így a molekuláris biológia sikertörténete összefüggő egészzé válik. A hármas tagolásban – I. Az új világképző születése (1945-1966), II. Dogmák megdőlése (1970–), III. A biotechnológiai forradalom (1970–) – a II. és III. rész lezáratlansága időben arra utal, hogy a szerző további fejleményeket vár e területeken. Sokért nem adnám, ha e könyv tíz év múlva megjelenő kiadásába betekinthetnék – most...

Minden biológia szakos egyetemi és PhD hallgatónak kötelező olvasmánnyá kéne tenni e könyvet. Bár kényszerre aligha volna szükség, csak a lehetőség kell. Ezért én például a tiszteletpéldányon kívül, amit e recenzióért kaptam, rögtön rendeltem még két példányt intézetünk, illetve szűkebb munkacsoportom részére. (vö. George Mikes, kedvenc angol humoristánk saját könyvére utaló lábjegyzetével: „Buy two copies, now!”)

Végül Venetianer Pál megpróbálja levonni a tanulságokat, és tanácsot adni, hogyan

nyerjük el a Nobel-díjat. Bár a díjazottak társasága igen heterogén, négy közös és fontos tényezőt megnevez a szerző: 1. nagy munkaintenzitás, 2. a kutatás fanatikus szeretete, 3. jó mentorok, lehetőleg Nobel-díjjal, 4. szerencse. (Egy ötödiket nem említ: a bőséges anyagi ellátottságot. De hát ez a díjazottak országaiban, döntően az Egyesült Államokban – természetes.)

A molekuláris biológia területén hazánkfia még nem nyert díjat, úgy sem, mint az Egyesült Államokba elszármazott kutató. Szegényes bizonyítvány. Nézzük a négy feltevést! Az első kettőre vannak hazai példaink. Baj van azonban a harmadikkal: honnan vegyünk idehaza Nobel-díjas mentort?! Hívjunk meg egyet? Attól tartok, csak Kary Mullis jönne el, Tihanyba (nyáron), de ő már nem a tudománynak, hanem a nőknek és a szörfő-

zésnek él. Ilyenek itthon is vannak, persze a *díj* nélkül. Marad a 4. pont: a szerencse. Ennek fontosságát a vitéz magyar költő is felismerte „*Sors bona, nihil aliud!*” jelmondatában. Ám jött a vadkan... itt pedig jön a könyv záróidézete: „*A szerencsét csak a felkészült elme képes megragadni*”, mondotta a nagy Pasteur, aki mellesleg nem ismerte el a sejtnélküli fermentáció lehetőségét, és ezzel évtizedekig akadályozta a biokémia megszületését. Az enzimek tudománya ennek ellenére világra jött. Szerencsére! (Venetianer Pál: *Csillagórák a tudományban. A molekuláris biológia diadalútja a Nobel-díjak tükrében. Medicina Kiadó, Budapest, 2003. 320 p.*)

Friedrich Péter

az MTA rendes tagja, igazgató
(SZBK Enzimológiai Intézete)

A társadalomtudományok múltja és jövője

Meglepőnek tűnhet, hogy egy, a társadalomtudományok jövőjéről szóló könyvet egy természettudománnyal foglalkozó kutató ismertet. Pedig az ok egyszerű. A szóban forgó könyvben nem valamilyen szűk látókörű, belterjes vizsgálódásról van szó, hanem nagyon is helyet kap a tudomány egészének problematikája, a tudományágak egymáshoz való viszonya, a „két kultúra” és más, ehhez hasonló kérdések. Az előszó ezt a következőképpen fogalmazza meg: „helyénvalónak látszott a társadalomtudományoknak és azok szerepének vizsgálata mind a társadalomtudományokon belüli egyes tudományágak viszonyát, mind pedig a humán tudományokkal és a természettudományokkal való kapcsolatukat illetően”.

Ez a társadalomtudományok helyzetével, kialakulásával és jövőjével foglalkozó könyv abban sem mindennapi, hogy nem egy vagy esetleg két szerzője van, hanem tíz (Cales-

tous Juma, Evelyn Fox Keller, Jürgen Kocka, Dominique Lecourt, Valentin Y. Mudimbe, Kinhide Mushakoji, Ilya Prigogine, Peter J. Taylor, Michel-Rolph Trouillot, Immanuel Wallerstein). Arról van szó ugyanis, hogy a Gulbenkian Alapítvány támogatásával, Immanuel Wallerstein professzor javaslatára egy elismert tudósokból – a társadalomtudományok hat, a természettudományok és a humán tudományok két-két képviselőjéből – álló nemzetközi munkacsoport jött létre 1993-ban, akik vállalták az együttgondolkodást a jelenlegi társadalomtudományokról és ezek jövőjéről. Ennek a munkának az eredménye az ismertetendő könyv. A szerzők között különben van egy fizikus és egy kémikus is, akik a fent említettek szerint a természettudományok képviselői.

A négy rész közül az első, a leghosszabb foglalkozik a társadalomtudományok kialakulásával és történetével 1945-ig. Bölcsőjük valahol ott ringott a 16. században, amikor a „világi” tudás kezdett önállósodni, elválni a teológiától. Ez az az időszak, ahonnan a tulajdonképpeni természettudományt is ere-

deztetjük. A természettudományok azonban annyira előretörtek, hogy a 19. század végére a *tudományszó* elsősorban a természettudományt jelentette, amely a kísérleti, empirikus tapasztalatokon nyugodott.

Míg a természettudomány értelme meghatározott, addig – állapítja meg a könyv – a nem természettudományok esetében szinte a mai napig, hol bölcsészettudományokról, hol szellemtudományokról, sőt *belles-lettres*-ről, *arts*-ről, stb. beszélnek. Hadd jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy a helyzet e tekintetben a természettudományokban sem teljesen tisztázott. A különböző országokban, a különböző intézményekben más és más megjelöléseket, osztályozásokat használnak. Van, ahol orvos-biológiai tudományokat és külön természettudományokat különböztetnek meg, máshol a fizikai tudományokat tekintik egy csoportnak, és külön sorolják a geo- és bioszférával foglalkozó, illetve az orvosi tudományokat. A további változatok közt megemlíthjük a sehol máshol nem használt és mind nyelvtanilag, mind szakmailag helytelen magyar gyakorlatot, amelyik az élettelen és az élő természettudomány megjelölést használja.

1945 kétségtelenül cezúra a történelemben, de a társadalomtudományok vonatkozásában is. Ahogy a gyarmatbirodalmak felbomlottak, úgy oldódik a társadalomtudomány Európa (észak-atlanti)-centrikussága. Ez azonban már inkább a következő fejezet tárgya. Az 1945 előtti helyzetet talán legjobban az olyan összefoglaló névvel illetett tudományok jellemzik, mint az „orientalisztika” vagy az „elmaradott népekkel” foglalkozó antropológia. A 19. századra visszatérve, a társadalomtudományokban is a newtoni fizikát igyekeztek utánozni, egyenesen „társadalomfizikáról” beszéltek. A dolog bizonyos értelemben nyilvánvaló képtelensége mellett kétségtelenül járt annyi pozitívummal, hogy például a történelmi kutatásokban előtérbe helyezte a konkrét adatok felderítését

a levéltárakban vagy a történelmi emlékek vonatkozásában. 1945 előtt tulajdonképpen egy tudományág volt globális szemléletű: a földrajztudomány, amely viszont akkor meg lehetőségesen perifériális helyzetben volt.

A második fejezet a tudomány 1945 utáni fejlődésével foglalkozik. Már utaltunk rá, hogy ekkor minden tekintetben nagy átalakulás kezdődött a világban. A társadalomtudományon belül, de az egész tudományban a merrev határok kezdenek elmosódni, és ekkor kezdik nagyobb számban megalapítani a kutatóközpontokat. Az Európa-centrikusság fokozatosan megszűnőben van, és megindul az úgynevezett regionális kutatás, amelyben szinte minden tudományágnak szerep jut, még a természettudományoknak is. A régió itt kulturális, történelmi vagy nyelvi tekintetben valamiképpen összetartozó, igen változó nagyságú területet jelent, amelyik lehet egy országon belüli egység, de lehet akár Közép-Európa, Afrika vagy a Szovjetunió is. A 60-as, 70-es évektől kezdve egyre jobban megkérdőjelezzik a világon a „nyugati eszmék” egyetemes érvényét. Ugyancsak megkérdőjelezzik a „két kultúra” szigorú megkülönböztetését is, hiszen már a természettudományokban sem kizárólagos a newtoni szemlélet, komplex jelenségek, valószínűségek, az önszerveződés, az egyensúlyi helyzettől távoli rendszerek kerülnek előtérbe. A társadalom- és természettudományok közötti szigorú válaszfalak lebontásához hozzájárult az úgynevezett kultúrakutatás is, amely gyakorlatilag az egész tudományosság erőfeszítését igényelte.

A harmadik részt a kötet a jövőnek szenteli. Az első kérdés a társadalomtudományok intézményrendszere. A kutatások egyre jobban elkülönülnek a felsőoktatástól, nem lehet azonban tudni, hogy ez a folyamat meddig megy tovább. Ehhez kapcsolódik a legmodernebb technika által nyújtott lehetőségek segítségével formálódó, egymástól térben távol dolgozó kutatók csoportosulát-

sainak létrejötte. Tovább erősödik a tudományágakat elválasztó határok elmosódása, beleértve a társadalomtudományok és a természettudományok közötti választóvonalat is. A határ ma és a jövőben sem a társadalmat és a természetet kutatók, hanem a „tudók” és a „nem tudók”, vagyis a korszerű műveltség és a műveletlenség között húzódik, és ennek a kérdésnek a megoldása a bármely tudományágban dolgozó kutatók közös felelőssége.

A 20. század második felében több tudományágban is a kutatások „természetes” keretét az államok, az országhatárok jelentették. Az ezzel kapcsolatos viták a regionális, illetve globális keretek előtérbe helyezéséhez vezettek. Érdekes vonás a tudományban a többnyelvűség igénye. Arról van ugyanis szó, hogy például a „middle class”, a „bourgeoisie” és a „Bürgertum” valójában nem ugyanazt jelenti. További fontos kérdés a tudományobjektivitása. Tudjuk, hogy „semleges” tudomány nem létezik, de ez nem azt jelenti, hogy a társadalomtudomány „egyéni nézetek egyvelege”. Az a tény, hogy aki egy témával foglalkozik, az kiteszi magát az ugyanazon témával foglalkozók nyilvános bírálatának, az objektivitást segíti elő.

Az utolsó rövid fejezet valamiféle konklúzióra törekszik. Bármennyire is elmosódnak az egyes tudományágak közötti határok, mégis fontos kérdés az osztályozásuk. Kétségtelennek látszik, hogy vannak úgynevezett humán tudományok és társadalomtudományok, de ez utóbbiakon belül is különböző csoportosítások lehetségesek, amelyek bizonyos mértékben országonként, sőt intézményenként is változhatnak.

Strukturálisan a következő lépéseket javasolják. Az egyik, hogy az ideiglenesen, rövid távon – mondjuk egy évig – adott témán együtt dolgozó interdiszciplináris csoportok létesüljenek, a másik az ilyen csoportok hosszabb távú, akár öt évre történő megalakulása. Egy további érdekes javaslat, hogy akár a fokozatok megszerzésénél, a továbbképzésnél, akár a professzori kinevezésnél legalább két szakmának „legyen szava, szerepe”.

A könyv a bizottság munkájában részt vevők rövid életrajzával zárul. (*A társadalomtudományok jövőjéért: nyitás és újjászervezés. A Gulbenkian Bizottság jelentése. Napvilág Kiadó, Bp., 2002. 109 p.*)

Berényi Dénes
az MTA rendes tagja

*Csilla Rúzsás – Béla Mess:
Maturation and Aging
of Neuroendocrine
Functions. The Role of
Monoaminergic Neurons
and of the Pineal Gland*

A rövid monográfia az egyedfejlődés két „végpontja”, a késői prenatális és korai posztnatális periódus, valamint az időskor neuroendokrinológiai történéseit ismerteti. Különös hangsúlyt kap a szerzők szűkebb kutatási területe, az agyi monoaminerg rendszer és a tobozmirigy szerepének tárgyalása. Az elő-

szó és a bevezetés a különös gonddal válogatott irodalmi adatok és szerzők saját észleleteinek szerencsés ötvözete, mely azon túl, hogy megfelelő háttérismereteket nyújt, feltétlenül alkalmas az olvasó érdeklődésének felkeltésére. A továbbiakban ismertetésre kerül a szerzők témával kapcsolatos munkássága, mely felöleli az alkalmazott módszerek részletes leírását és a gazdag ábranyaggal illusztrált kísérleti eredmények bemutatását. A vizsgálatok zöme a differenciálódás szempontjából kritikus, születés előtti és közvetlenül születés utáni korban végzett különböző beavatkozások neuroendokrin rendszerre kifejtett hatásaival foglalkozik. A tobozmirigy és az agyi monoami-

nergrendszer működését érintő beavatkozások, valamint a környezeti károsító ágensek, mikotoxinok az endokrin reproduktív rendszer igen kifejezett, maradandó változásait idézik elő. Az alkalmazott beavatkozások nemcsak a szaporodásbiológiai paramétereiket érintik: gátolják a növekedést, ezen túl a pajzsmirigyműködés felnőttkori diszfunkcióját eredményezik. Az öregedéssel foglalkozó alfejezetben fellelhetők mindazok a kísérletes eredmények, melyek a tobozmirigy beidegzésében és szekréciónak aktivitásában bekövetkező, korfüggő változásokat mutatják. Az utóbbi altémával kapcsolatban még napjainkban is gyakran megjelennek a tudományosságot nélkülöző, szenzációhajász újságcikkek. A szerzők munkájának külön érdeme, hogy mindvégig szigorúan csak a szakmailag megalapozott tudományos

adatokra támaszkodnak, és azokat is kritikusán elemzik. A témával kapcsolatos észleletek megbeszélése ugyanakkor a szerzők szakmai tájékozottságát és széles látókörét dicséri. A monográfia így lesz interdiszciplináris jellegű. A kötetet hasznosan lapozhatják mind alapkutatással foglalkozók, mind klinikusok. A munka, a neuroendokrinológiával foglalkozó szakembereken túl, érdeklődésre tarthat számot a fejlődésbiológia, a gerontológia és a környezeti hatások témájában munkálkodók körében is. (*Csilla Rűzsás – Béla Mess: Maturation and Aging of Neuroendocrine Functions. The Role of Monoaminergic Neurons and of the Pineal Gland. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2001. 105 p.*)

Gerendai Ida

az orvostudomány doktora,
egyetemi tanár (SE)

Staar Gyula: Matematikusok és teremtett világuk

Furcsa idöket élünk. A kereskedelmi tévécsatornák műsorait ellepik a „sztárok”: pornósztárok, médiasztárok, sztárok mindenütt, minden mennyiségben. A médiában tombol az igénytelenség, a talmi elnyomja és terrorizálja az értéket. Igazi felüdülés, ha az ember kezébe veszi Staar Gyula új interjúkötetét, amely tizenhét neves matematikussal – köztük öt külföldivel – ismerteti meg az olvasót. A kötethez Császár Ákos akadémikus írt előszót.

Az interjúalanyok igen különböző egyéniségek, ami közös bennük, az a matematika szerete, az alkotás öröme és a szépség keresése. Staar Gyula, aki maga is matematikus, alaposan „felkészül” alanyaiból, kérdései nyomán feltárul az ember, és az olvasót elbűvöli a matematikusok sokszínű egyénisége, gondolataik tisztasága, humoruk és a cselekedeteiket irányító kíváncsiság.

A kötet iránti érdeklődés felkeltése céljából érdemes a neves matematikusok véleményéből egy kis csokrot összegejteni,

amely a különbözőségek mellett valami mély és fundamentális összetartozást is kifejez.

Lovász László a következőképpen fogalmaz pályájáról: „Azt hiszem, jól választottam, számomra a matematikusi pálya az igazi. A szakmámmal tehát elégedett vagyok, magammal már nem annyira. Terveimnek csak egy kis részét tudtam megvalósítani. Akinek tudományos céljai vannak, soha nem lehet elégedett ember. Nem szabad annak lennie.”

Érdekes egyéniség a filozófus képzettségű, amatőr bűvész Martin Gardner, a *Scientific American* Matematikai játékok rovatának vezetője, aki nem tagadja meg filozofikus hajlamát: „A matematika terén mindig platonista voltam, vagyis szilárdan hittem abban, hogy a matematikai fogalmak és tételek az emberi elmétől függetlenül léteznek a valóságban. Megdöbönt, hogy egyes matematikusok kétségbe vonják a matematika realitását az emberi kultúra körén kívül.”

Az amerikai Philip Holmes, az alkalmazott matematika kiválósága az alkotómunka sikeréről így vélekedik: „Azt hiszem, sikeresek akkor leszünk a tudományban, ha nem

ijedünk meg az elénk tornyosuló problémától, hanem bátran belevágunk. Bizonyos esetben könnyebb bátornak lenni, ha az ember keveset tud a nehézségekről. Utólag visszatekintve, amikor túljutottunk egy-egy tétel bizonyításán, megismertük az igazi gyötrelmeket, gyakran bevalljuk magunknak, ha ezt előre tudjuk, talán meg sem próbáltuk volna."

A magyar matematikusok közül Laczkovich Miklós fogalmazza meg legjobban, mit is jelent magyarnak lenni a matematikusok között: „Szerencsémnek tartom, hogy Magyarországon születtem, ahol komoly hagyományai vannak a matematikának. Nálunk a matematikai versenyeknek kiépült hálózatuk van. Több mint száz éve létezik a Középszintű Matematikai Lapok. Általános iskolás koromban már részt vehettem matematikai versenyeken, ennek eredményeképpen meghívtak a Fazekas Mihály Gyakorló Gimnázium akkor induló speciális matematika tagozatos osztályába. Kiváló társaságba kerültem, ez a baráti kör együtt maradt az egyetemem is: Baranyai, Berkes, Lovász, Major, Pelikán, Pósa... Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen minket még a magyar matematika nagy egyéniségei tanítottak: Hajós György, Péter Rózsa, Rényi Alfréd, Turán Pál... Tragikus volt, mikor a hetvenes években sorra elhunytak."

A szegedi matematika külföldön is kapos nagysága, Totik Vilmos így fogalmaz: „Az amerikai egyetemi professzorok jövedelmüket tekintve a társadalom felső tíz százalékába tartoznak. Nem tudom, Magyarországon hány százalékában vagyunk benne, az utóbbi időben a Széchenyi-ösztöndíjjal kissé javult a helyzetünk, most pedig éppen visszaléptünk. Viszont a presztízsünk idehaza nagyobb. Nálunk egy egyetemi professzor az professzor úr! Amerikában nincs ilyen tekintélyed. Ott csak egy kis fogaskerek vagy a gépezetben."

Frankl Péter, aki matematikusnak, ismeretterjesztőnek és zsonglőrnek egyaránt kiváló, Japánban egyike a legismertebb tudósoknak. Életét teljesen betölti a matematika és az

ismeretterjesztés. Következő mondatai jól jellemzik őt: „Amikor 20-25 éves voltam, tevékenységem nyolcvan százalékát a matematika töltötte ki. Ma örülök, ha ennek fele jut rá. Ezzel együtt a matematika továbbra is a legfontosabb dolog az életemben. Amikor futni megyek, mindig előre eldöntöm, melyik problémán gondolkodom az utcán töltött 30-40 perc alatt. Minden este, amikor a párnára hajtom a fejem, valamilyen matematikai feladat foglalkoztat, szeretném mielőbb megoldani."

Lax Péter, a magyar származású világhírű amerikai matematikus humorát is felcsillantják a következő mondatok: „Különb, tudja mi a különbség az introvertált és az extrovertált matematikus között? Az, hogy ha az introvertált matematikus beszél veled, akkor a cipőjét nézi, ha az extrovertált matematikusal tárgyalasz, az a te cipődet nézi. Kissé fura népek vagyunk, maradjunk ennyiben."

A szellemes és sok mindent eláruló idézeteket tovább lehetne folytatni, de éppen erről szól a kötet. A híres matematikusok valamennyien emberek, emberi problémákkal, emberi érzelmekkel és küzdelmes vagy éppen szerencsés élettel. Ha mégis többnek látszanak a hétköznapi embereknel, azt a matematika szenvedélyes szeretete, a gondolkodás és a problémák megoldásának gyötrelmeinek elviselése teszi.

A könyv igen érdekes olvasmány még a matematikai ismeretekkel nem rendelkezők számára is, bár nem mindig lesz könnyű a dolguk. Megéri azonban a fáradság, mivel mai világunk gagyi „sztárjaival" ellentétben nem tetoválásaikkal büszkélkednek, és egyetlen „test-ékszerük" az agyuk, amelyet aztán alaposan ki is használnak. Legyünk büszkék arra, hogy matematikusaink „való világában" még mindig az alkotó ember az érték! (*Staar Gyula: Matematikusok és te-remtett világuk. Beszélgetések. Vince Kiadó, Budapest, 2002. 340 p.*)

Bencze Gyula

az MTA doktora, tud. tanácsadó (KFKI, RMKI)

Kulcsár Kálmán: Nyugatról Keletre – Útirajzok a két Amerikáról, Ázsiáról és Afrikáról

Új műfaji kísérlet tanúi lehetünk? Megszületett a tudományos tevékenység háttérébe ágyazott útleírás. Nem arról van szó tehát, hogy a különböző missziókat teljesítő tudós vizsgálja és elemzi a meglátogatott ország(ok) valamely tudományterületének eredményeit, helyzetét, problémáit, hanem a tudományos vagy kutatószervezési céllal megvalósuló kiutazás(ok) során nyitott szemmel járván szemléli és regisztrálja az idegen táj, város, kultúra, társadalom jelenségeit, érdekességeit.

Kulcsár Kálmán bevallotta szereti utazni, és ezt azzal is bizonyítja, hogy az imponáló utazási teljesítmények során, a sokszor valóban fárasztó napok végén feljegyzésekben rögzítette a tárgynapi impressziókat, élményeket, sikereket, csalódásokat. Útinaplója válogatott fejezeteit teszi közzé, kiegészítve egy-egy témakör részletesebb áttekintésével, esetenként az utazás óta végbement politikai, gazdasági fejlemények rövid ismertetésével. A könyvben feldolgozott utazások nagyjából három évtizedet fognak át, a hetvenes évek elejétől csaknem napjainkig. Színesíti a palettát, hogy a szerző útjait különböző minőségben abszolválta: „köz-kutatótól” intézetigazgatóságon és akadémiai főtitkárhelyettesi pozícióban át egészen a miniszteri bársonyszékig, de természetesen voltak olyan utak is, amelyeket szakértői megbízások vagy bizottsági tagságból fakadó ülések motiváltak. Ezek a variánsok, lépcsőfokok természetesen megszabták a fogadó partnerek, tárgyaló felek szintjét is, nemkülönben a fogadás minőségi attribútumait.

Ma már az európai országok „terra cognita”-nak számítanak gyakorlatilag minden magyar átlagpolgár számára, érthető tehát,

hogy Kulcsár Kálmán könyvében inkább az egzotikumokra szorítkozott, amint a mű alcíme is jelzi. A földrajzi területek lefedettsége, a bemutatás részletessége nem egyenszilárdságú – ez nemcsak attól függ, mennyi időt töltött a szerző az illető országban, hanem legalább annyira az érzelmi kötődéstől. Ennek megfelelően a gimnazista korig visszanyúló „nagy szerelem” – India részeseül a legnagyobb terjedelemben és mélyreható elemzésben, azt követi a Kína-Vietnam-Japán triász – benne megint kiemelt tárgyalásban Tibet – majd Amerika (elsősorban Észak-Amerika), míg az iszlám országok és Afrika számára már csak a „futottak még” kategória maradt. Érdeklődéssel vártuk volna a több évig betöltött kanadai nagykövetségi poszton szerzett tapasztalatokat, ezek azonban a hírek szerint egy következő kötet tárgyát képezik majd.

A könyvet olvasva mai szemmel érdekes visszaidézni a rendszerváltozásként aposztrofált folyamatot megelőző adaptációs- és reformkísérletek időszakát, amelynek fejleményei, tendenciái iránt a nyolcvanas évek második felében tett utazások során a külföldi partnerek élénk érdeklődést tanúsítottak (hol bátorító, hol aggodalmas felhangokkal – a társadalmi rendszer függvényében). Mondhatni, nem kevés diplomáciai érzéket igényelt a sok esetben kényes kérdések megválaszolása. A szerző által művelt tudományterületeknek megfelelően leginkább a jogrendszer, az alkotmányozás, a közigazgatás, a gazdaság- és társadalomfejlődés specifikus jelenségei voltak a megbeszélések, konzultációk témái. Az úti élmények felvázolása közben – mintegy „monografikus betétekként” – esetenként hosszabb, igen érdekes elemzéseket olvashatunk a fellekerest terület valamely sajátos problémájáról, így például történeti áttekintést az indiai államszervezet és közigazgatás alakulásáról vagy a buddhizmus gyökereiről és tanításairól. A recenzens véleménye szerint igazi teli-

találat az amerikai „Dél” hangulatának, az ottani életformának, mentalitásnak a bemutatása a beutazott városok, *campusok* meglátogatása kapcsán. Mintha egy igazi *road-movie* szemléltetői lennének: felbukkannak az „Elfújta a szél”-ből is ismert motívumok, hangulatok, persze immár a rabszolgaság intézménye nélkül. Egy másik csúcspont a kevesek számára megnyíló lehetőség – a Kínai Társadalomtudományi Akadémia jóvoltából – a varázslatos Tibet tanulmányozása. Az itt megélt élményekben a misztikum a kemény, mindennapi realitással keveredik.

Talán vitatható, érdemes volt-e átvenni az eredetileg készült feljegyzésekből a szálaskörülményekre, étkezésekre, bevásárló akciókra (általában mindenhol minden nagyon drágán!) vonatkozó leírásokat, talán mellékes részleteket. Azonban nyilvánvaló, hogy a keretet, a „sorvezetőt” a naplófeljegyzésekhez kellett igazítani, így ezek a kevésbé tudomány-orientált adatközlések adják meg az átvezetést egy-egy magvasabb mondanivaló között.

Összességében változatos, kevésbé ismert országok sajátosságait, tudományos

életét felvillantó kaleidoszkópot kap kezébe az olvasó, amely egy tudományos pálya ma már nélkülözhetetlen kísérőjelenségét: az utazásokat hozza testközelbe, azok néha izgalmas, néha kellemetlen vonásaival együtt. A szerző három évtizedet átívelő világgjárásának krónikája mögött felsejlenek itthoni életünk alakulásának körvonalai is. Sajnálatos és az olvasót időnként zavaró körülmény, hogy a kiadói szerkesztés nem volt kellően gondos, nem szűrte ki olyan hibákat, mint például hogy a japán maffiózókat nem jagurának, hanem jakuzának nevezik, hogy a pompás spanyol ital nem sangrita, hanem sangria, hogy TU-162 repülőgép nem létezik, legfeljebb IL-62 és így tovább. Egy-két helyen az is előfordul, hogy a cselekmény megtorpan, és nem az abbahagyott résznél folytatódik, hanem valamely korábban egyáltalán nem említett esemény-sorral, időbeli zavart okozva. (*Kulcsár Kálmán: Nyugatról keletre. Utirajzok a két Amerikáról, Ázsiáról és Afrikáról. Balassi Kiadó, Budapest, 2002. 344 p.*)

Sperlágh Sándor
főtanácsos (Külügyminisztérium)

Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620-1980

Az új amerikai kresztomátiát két, valóban arátermett ember állította össze. Bödy Pál ott tanult, és évekig amerikai egyetemeken működött, társadalomtörténettel és gazdaságtörténettel foglalkozott, a rendszerváltozás után a Miskolci Egyetemen tanított. Urbán Aladár professzor már közel fél évszázada ezt a témakört oktatta a budapesti egyetemen, számos publikációja jelent meg, alapvető magyar történeti munkássága mellett.

A száztizenöt eredeti forrást Bödy professzor miskolci hallgatói fordították, így ők is részt vettek a könyv készítésében. A forrásokat hét kronológiai fejezetbe foglalták. Az

első (1620-1750) az eredeti törzsi társadalom és a betelepülő európaiak helyzetét mutatja be. A II. (1750-1800) a forradalmat és a függetlenségi háborút tárgyalja. A III. (1801-1865) *Jeffersontól Lincolnig* címen az új állam belső fejlődését mutatja, a végén a nagy polgárháborúval. A IV. (1870-1900) az aranykornak is nevezett ipari társadalom problémáit vizsgálja, az új társadalmi értékrendet, az agrár- és munkásmozgalmat, az amerikai nacionalizmust. Az V. (1900-1920) folytatja a nacionalizmust, de a társadalmi változásokat is bemutatja a „progresszív korszaknak” nevezett szakaszban. A VI. (1920-1945) kitér a belső problémákra (rasszizmus, a Rooseveltt-féle *New Deal*), de itt már az eddigieknél jóval nagyobb helyet foglal el a külpolitika, az állam szerepe a második világ-

háborúban. A VII. (1945-1980) Amerikát mint világhatalmat mutatja be, a szovjetek visszaszorítását, a Truman-doktrínát, de a polgárjogi mozgalmat, a női jogok érvényesülését is. A Függelékben található az 1787-es alkotmány (hét cikkkel) és az 1971-ig törvénybe iktatott tizenhét módosítás. Az egyes témáknál többnyire a mellettük és ellenük szóló munkák szerepelnek. Általá-

ban teljes szövegeket kapunk vagy hosszú részleteket, mindenképpen az egyetemi oktatásban használható anyagot. Az egyes fejezeteket rövid történeti bevezetés előzi meg. Kitűnő munka. (Bödy Pál – Urbán Aladár szerk. *Szöveggyűjtemény az Amerikai Egyesült Államok történetéhez 1620-1980. Dialóg Campus, Bp.-Pécs, 2001. 502 p.*)

N. E.

Benczik Vilmos: Nyelv, írás, irodalom kommunikáció-elméleti megközelítésben

A könyvben, amely a Nyíri Kristóf által kiadott kötetekben szerzőként szereplő Benczik Vilmos egyetemi doktori értekezésére épül, a szerző a beszéd, az írás, a kommunikáció, a kultúra és a civilizáció viszonyát vizsgálja. Benczik elképesztő mennyiségű szakirodalmat dolgozott fel, és hatalmas tudásanyagot közvetít könyvében. Bevezetést kapunk a beszéd, az írás történetébe, az irodalom kialakulásába és nyelvi megismerésmódjaiba, a másodlagos szóbeliségbe és az írásbeliség utáninak feltételezett korbá, majd szóstatistikai szövegvizsgálattal az irodalmi művek empirikusan föltárható szóhasználati jellegzetességeibe. Ha a művet a közvetített tudásanyag alapján értékelnénk, akkor abban az értelemben, ahogy a lexikonokat vagy a kézi-

könyveket kiválónak tartjuk, egészen kiválónak tarthatnánk. Az olvashatóság követelménye felől közelítve viszont lehetnek fenntartásaink. Ha egy könyvbe a lehető legtöbb információt próbáljuk belesűríteni, akkor számolnunk kell az olvashatóság csökkenésével. Ha egy könyvbe a lehető legtöbb információt próbáljuk belesűríteni, számolnunk kell az olvashatóság csökkenésével, mindazonáltal, ha a könyv elején megfogalmazott tézisek bizonyítási gondolatmenete elvész is az idézetek és adatok rengetegében, sokat tanulhat az az olvasó, aki az írásbeliség kultúráképző szerepéről szeretne tájékozódni. A könyvből viszonylag kis ráfordítással igen jól használható kézikönyvet, vagy a kommunikációs technikákkal foglalkozó kislexikont lehetne kialakítani. (Benczik Vilmos: *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben. Trezor, Budapest, 2001. 332 p.*)

B. J.

BEÉRKEZETT KÖNYVEK

Chikán Ágnes: A siker biológiájától a siker lélektanáig

Az interjúkötet a csaknem tíz esztendeje elhunyt nagy magyar mezőgazdásznak, Barabás Zoltánnak állít emléket. Családtagok, barátok, kollégák emlékeznek a kiváló tudósra, nemcsak tudományos tevékenységét, hanem egyéniségét, személyes életének mindennapi pillanatait is felidézve. A színes, érdekes írásokhoz csatlakozó függelék szám-

ba veszi a Barabás Zoltán nevéhez fűződő nemesített fajtákat és különlegesen gazdag szakirodalmi munkásságát. (Agroinform Kiadó, Bp., 2002., 160 p.)

Duró Zsuzsa: Tehetséges gyerekekről mindenkinek.

A tehetség pásztázásának – annak ellenére, hogy mások mellett Buda Béla, Czeizel Endre, Csíkszentmihályi Mihály, Magyar Beck István ebben az ügyben hitelesen érveltek (a pedagógia területén) – vajmi kevés a hozadéka.

Ez már csak azért is ellentmondásos, mivel nálunk a különböző iskolarendszerek – pl. a Rogers vagy Gordon által fémjelzettek – kitüntetett értékként kezelik a tehetség kibontakoztatását, s az ezt szolgáló módszerek számbavételének leírását csekély számú, igazán értékes opusz vállalja. A kötet adatait a szerző felmérések bemutatásával, értékelésekkel, érvelésekkel támasztotta alá. A tehetség felismerésének, gondozásának, a tehetségessé nevelés kérdéseinek kibontása természetesen alapvető feladata volt és maradt minden pedagógiai és pszichológiai iskolának. (Human Club Elnökület, Bp., 2002, 224 p.)

Gecse Géza: Állam és nemzet a rendszerváltás után

A jól ismert rádióriporter és történész adta közre ezen a címen az általa készített riportokat. Habsburg Ottótól két miniszterelnökon és más politikusokon át média és egyéb szakemberekig igen sok ember szólalt meg a rádióban és a vitaesteken, ahol a jelenlevők is feltehettek kérdéseket. Elsősorban a határainkon túl élő magyarokról esik szó ezekben a beszélgetésekben, de nem egyszer előkerül 1956, vagy éppen a magyar belpolitika néhány aktuális kérdése, sőt – Görgeyvel kezdve a sort – az „árulószindróma” is. Sokféle nézet kapott hangot, Gecse Géza nemegyszer tiszteletlen, de nagyon is pontos és érdemi kérdései tartották keretben az egyes riportokat. Így összességében nagyon érdekes, olykor megrendítő olvasmány, nagyon is érdemes volt nyomtatásban is megjelentetni. (Kairosz, Budapest, 2002, 408 p.)

Held József: Csillagok forradalma. Nyugat-Európa szellemi fejlődése Kopernikustól Locke-ig

Held József 1956 után került ki Amerikába, a Rutgers Egyetemen tanított hosszú évekig. Számos tanulmányt írt a középkori magyar

történelem köréből. Ez a munkája viszont, mondhatni kissé rendhagyóan, azt az ismeretanyagot sorolja fel a késő középkortól a felvilágosodás hajnaláig, amit minden mai művelt embernek csakugyan ismernie kell. Méghozzá igen szellemes fogalmazásban, jól olvashatóan. Erdemben a kora újkori természettudományi forradalom, a filozófia és a politikai gondolkodás fő vonalait foglalja össze. Hatalmas anyagot mozgat, de olyan könnyedén, mintha csak elemi tényekkel lenne dolga. Glatz Ferenc előszava emberileg is közel hozza a szerzőt. (Historia – MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001, 204 p.)

L. Juhász Ilona: Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században. Rudna I. Lokális és regionális monográfiák 2. Fórum Társadalomtudományi Intézet

A kötet szerzője egy település, a nyelvhatár peremén található Rudna temetőjének dokumentációját adja közre, miközben a halállal és temetéssel kapcsolatos hiedelmek, szokások 20. századi változásait is nyomon követi. Különös érdekessége a kötetnek, hogy egy olyan vegyes nemzetiségű, nem egészen nyolcszáz fős falu temetkezési hagyományairól kapunk képet, amelynek lakói három vallási felekezethez – evangélikus, református, római katolikus – tartoznak. A munka a faluról szóló monográfia első kötete. (Lilium Aurum Könyvkiadó, Komárom – Dunaszerdahely, 2002, 344 p.)

Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok. Szerk. – Sipos Balázs és Zeidler Miklós közreműködésével – Pritz Pál

A Finnországban megrendezett V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson külön szekció tárgyalta Magyarország helyének

alakulását a 20. századi Európában. A kötet a szekciótanácskozás csaknem teljes anyagát tartalmazza, feldolgozva az előadások nyomán kialakult eszmecserék tanulságait is. A bevezető tanulmányokat Romsics Ignác és Pritz Pál írták, a problémákat sokoldalúan megközelítő további tanulmányok szerzői: Zeidler Miklós, Ablonczy Balázs, Sipos Balázs, Ungváry Krisztián, Vida István, Gergely Jenő, Földes György, Geccsényi Lajos, Kádár Béla és Jeszenszky Géza. A kötetet irodalomjegyzék és névmutató egészíti ki. (Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2002, 212 p.)

Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerkesztette Romsics Ignác

A kötetet szerkesztője a bevezetőben, számos jogos kétely ellenére, a szokások szigorú feltételeinek megtartása mellett lehetségesnek tartja az objektív történetírást. Ifj. Bertényi Iván megmagyarázza Tisza István változó állásfoglalását 1914-ben; Romsics Gergely a Habsburg-monarchia felbomlásának visszhangját elemzi; Ablonczy Balázs a Trianon körül burjánzó legendákról számol be; Zeidler Miklós a két világháború közti magyar külpolitika nehézségeit sorolja fel; Püski Levente a Horthy-rendszer jellemzését a demokrácia és a diktatúra közt találja meg; Olasz Lajos józanul leszámol a Horthy István halála körüli tévhitekkel; Ungváry Krisztián kimutatja, hogy a Szovjetunió eleve a később általa uralt térség megszerzésére tört; Pap István megmagyarázza, miért kellett éppen a pártállamnak feloszlatnia a Nékoszt; Békés Csaba felsorolja a mozzanatokot, amelyek miatt nem győzhetett az 1956-os forradalom; Valuch Tibor pedig a Kádár-korszak „gulyáskommunizmusának” előnyeit és hátrányait mutatja be. Többnyire nem mítoszokról van szó, hanem tévhitek józan eloszlatairól. A könyv az ősi dicsőségen ábrándozni szeretőknek ajánlható. (Osi-
ris, Budapest, 2002, 407 p. Ára 2480 Ft)

Németh István: Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)

A könyv alapvetően eseménytörténetet; elsősorban a politikátörténetet mutatja be, de időnként kitekint a gazdasági és társadalmi fejleményekre is. A politikán belül különösen a nemzetközi kapcsolatok iránt érdeklődik. A szerző kiegyensúlyozott képet rajzol a két Németország történetéről, minden kritika ellenére az egykori NDK pozitívumait sem felejtje el. A felhasznált irodalom bőséges jegyzéke mellett megtalálható a kancellárok, elnökök és az NDK fontos politikusainak névsora, rövid, hasznos életrajzok a kötetben szereplőkről és egy kronológia is helyet kapott. A német történelem iránt érdeklődő rövid, de megbízható eligazítást kap. (Aula, Budapest, 2002, 679 p.)

Szöke Domonkos: Szellem és politika. Elemzések és elméldések a két világháború közötti Magyarország történelméről

A kötet első tanulmánya 1974-ben, az utolsó 2000-ben keletkezett. E negyedszázad igen sok változást hozott a történettudományban, s feltehetően a szerző felfogásában is. A tanulmányok zöme a két világháború közötti Magyarország szellemi viszonyait vizsgálja, két szempontból. Egyrészt hogy milyen volt a szellemi áramlatok szerepe politikai, ideológiai tekintetben, másrészt, hogy ezek az irányzatok konkrétan milyen személyiségekhez és művekhez kötődtek. A kötetben szereplő két legfontosabb név a konzervatív reformelvekben gondolkodó Szekfű Gyuláé, és a minőségi reformelvekben gondolkodó Németh Lászlóé. A kötet több írása foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy a szellem mennyire adhat kezdetet a politikának. Az írások utolsó csoportja az 1944-45 utáni viszonyok néhány sajátosságát elemzi. (Ethnica, Debrecen, 2002, 170 p.)

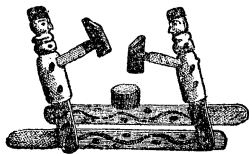
*Kalász Márton – Kovács József
László – Balogh F. András –
Komáromi Sándor: Fejezetek
a magyarországi német irodalom
történetéből.*

Hosszú idő után – Pukánszky óta – ez az első kísérlet a magyarországi német nyelvű szépirodalom bemutatására. Valóban „fejezetek”, mert ahány szerző, annyi módszer és felfogás. Balogh F. András elsősorban az erdélyi szász irodalmat mutatja be, egészen 20. századi kimúlásáig. Kovács József László három fejezetben, kizárólag Sopron példáján, a 18. századi német-magyar kölcsönhatást állítja az előtérbe, míg Komáromi Sándor, a leghagyományosabb irodalomtörténet-író, az 1848–1918 közti magyarországi német irodalmi fejlődést mutatja be, ahol a magyar és a német már majdnem kettévált, bár vannak még mindkét nyelven publikáló írók és költők. Ugyancsak ő ismerteti a német iroda-

lom 1945 utáni tragédiáját követő lassú kibontakozást.

Tekintettel a magyarországi németek 19. századi elmagyarosodására – kivéve persze az erdélyi szászokat (a szepesieket nem!) – , elég nehéz a sajátosan hazai, de öntudatosan német szépirodalmat bemutatni. Azért is „fejezetek”, mert nem minden kérdés került megtárgyalásra, néhány költő és író (Ernst Kolbenheyer vagy Adam Müller-Guttenbrunn) talán hosszabb méltatást igényelt volna. Mégis alapvető ez a munka, hiszen Pukánszky magyar és német nyelvű összefoglalásai csak a 19. századig jutottak el, a 20. század vonatkozásában pedig egyértelmű, hogy ez a kötet ad először érdemleges áttekintést. Ezt kell benne méltányolni. (*Kalász Márton – Kovács József László – Balogh F. András – Komáromi Sándor: Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből. Kisebbségkutatás Könyvek. Lucidus, Budapest, 2002. 447 p.*)

(-r. -r.)

CONTENTS

DOUBLE HELIX IS 50

István Hargittai: Preface.....	548
István Hargittai: Double Helix – Doubled Science	549
Pál Venetianer: – From the Structure of DNA to the Structure of Genome.....	557
Eörs Szathmáry: Why Are There Four Letters in the Genetic Alphabet?	566
György Pósfai: How to Create a Living Cell?.....	574
Edit Oláh: From DNA Molecule to Bedside – the Bridge of Molecular Medicine.....	582
László Ötvös: Drugs Acting on Nucleic Acid Targets	593
Botond Penke – Zsolt Datki – Márta Zarándi: Chemical and Biochemical Background of Neurodegenerative Diseases	607

Study

István Mezei: Hungary's Accession to the European Union. Pros and Cons. Research & Development	615
---	-----

Academy Affairs

Szilveszter Vizi E.: Conscience and Science.....	624
László Jéki: A Newborn Organization: The European Research Council	629
László Jéki: Radiation Protection and the European Stakeholders.....	631

<i>The Scientists of the Future</i>	634
---	-----

Obituary

Béla Flerkó (<i>György Székely</i>)	646
Márton Pécsi (<i>Sándor Marosi</i>).....	648
István Imreh (<i>Samu Benkő</i>)	651
István Csomó (<i>István Láng</i>).....	653

<i>Outlook (László Jéki – Júlia Gimes)</i>	654
--	-----

<i>Book Review</i>	659
--------------------------	-----

Ajánlás a szerzőknek

1. A Magyar Tudomány elsősorban a tudományterületek közötti kommunikációt szeretné elősegíteni, ezért elsősorban olyan kéziratokat fogad el közlésre, amelyek a tudomány egészét érintő, vagy az egyes tudományterületek sajátos problémáit érthetően bemutató témákkal foglalkoznak. Közlünk téma-összefoglaló, magas szintű ismeretterjesztő, illetve egy-egy tudományterület újabb eredményeit bemutató tanulmányokat; a társadalmi élet tudományokkal kapcsolatos eseményeiről szóló beszámolókat, tudománypolitikai elemzéseket és szakmai szempontú könyvismertetések.

2. A kézirat terjedelme szöveges tanulmányok esetében általában nem haladhatja meg a 30 000 leütést (a szóközökkel együtt, ez kb. 8 oldalnak felel meg a MT füzeteiben), ha a tanulmány ábrákat, táblázatokat, képeket is tartalmaz, a terjedelem 20-30 százalékkal nagyobb lehet. Beszámolók, recenziók esetében a terjedelem ne haladja meg a 7-8 000 leütést. *A teljes kéziratot .rtf formátumban, mágneslemezen és 2 ki nyomtatott példányban kell a szerkesztőségbe beküldeni.*

3. A közlemények címének angol nyelvű fordítását külön oldalon kell csatolni a közleményhez. Itt kérjük a magyar nyelvű kulcsszavakat (maximum 10) is. A tanulmány címe után a szerző(k) nevét és tudományos fokozatát, a munkahely(ek) pontos megnevezését és – ha közölni kívánja – e-mail-címét kell írni. A külön lapon kérjük azt a *levelezési és e-mail címet*, telefonszámot is, ahol a szerkesztők a szerzőt általában elérhetik.

4. Szöveg közbeni kiemelésként *dőlt*, (esetleg **félkövér** – bold) betű alkalmazható; ritkítás, VERZÁL betű és aláhúzás nem. A jegyzeteket lábjezyetként kell megadni.

5. A rajzok érkezhetnek papíron, lemezen vagy email útján. Kérjük azonban a szerzőket: tartsák szem előtt, hogy a folyóirat fekete-fehér; a vonalas, oszlopos, stb. grafikonoknál tehát ne használjanak színeket. Általában: a grafikonok, ábrák lehetőség szerint minél egyszerűbbek legyenek, és vegyék figyelembe a megjelenő olda-

lak méreteit. A lemezen vagy emailben érkező ábrákat és illusztrációkat lehetőleg .tif vagy .bmp formátumban kérjük; értelemszerűen fekete-fehérben, minimálisan 150 dpi felbontással, és a továbbítás megkönnyítése érdekében a kép nagysága ne haladja meg a végleges (vagy annak szánt) méreteket. A közlemény szövegében tün- tessék fel az ábrák kívánatos helyét.

6. Az irodalmi hivatkozásokat mindig a közlemény végén, abc sorrendben adjuk meg, a lábjezyetekben legfeljebb utalások lehetnek az irodalomjegyzékre. Irodalmi hivatkozások a szövegben: (szerző, megjelenés éve). Ha azonos szerző(k)től ugyanabban az évben több tanulmányra hivatkozik valaki, akkor a közleményeket az évszám után írt a, b, c jelekkel kérjük megkülönböztetni mind a szövegben, mind az irodalomjegyzékben. Kérjük, *fordítsanak különös figyelmet a bibliográfiai adatoknak a szövegben, illetőleg az irodalomjegyzékben való egyeztetésére!* Miután a Magyar Tudomány nem szakfolyóirat, a közlemények csak a legfontosabb hivatkozásokat (max. 10-15) tartalmazzák.

7. Az irodalomjegyzéket abc sorrendben kérjük. A tételek formája a következő legyen:

- Folyóiratcikkek esetében:

Alexander, E. O. and Borgia, G. (1976). Group Selection, Altruism and the Levels of Organization of Life. *Ann. Rev. Ecol. Syst.* **9**, 499-474

- Könyvek esetében:

Benedict, R. (1935). *Patterns of Culture*. Houghton Mifflin, Boston

- Tanulmánygyűjtemények esetén:

von Bertalanffy, L. (1952). Theoretical Models in Biology and Psychology. In: Krech, D., Klein, G. S. (eds) *Theoretical Models and Personality Theory*. 155–170. Duke University Press, Durham

8. Havi folyóirat lévén a *Magyar Tudomány* kefelevonatot nem küld, de az elfogadás előtt minden szerzőnek elküldi egyeztetésre közleménye szerkesztett példányát. A tördelés során szükséges apró változtatásokat a szerző egy adott napon a szerkesztőségben ellenőrizheti.

Interjú

NACIONALIZMUS ÉS RÉGÉSZET

Lukácsi Béla beszélgetése

Bálint Csanád régésszel

A régészet nagyon szép és értelmetlen tudománynak tűnik, nem olyannak, amelyről rögtön a nacionalizmus jutna az ember eszébe. Lehet, hogy ennek egyszerűen csak az az oka, hogy keveset tudunk róla?

Az már az általános iskolában tananyag, hogy a nacionalizmus mennyire befolyásolta Európa 19. és 20. századi történelmét. Gondoljunk csak a jelen és a közelmúlt balkáni eseményeire. A történettudomány és a politológia kellő figyelmet is fordít ezekre a problémákra, de hogy a régészetben mennyire általános a nacionalizmus, arról a szakma művelőin kívül kevesen hallottak. Legföljebb arról vannak hézagos ismeretek, hogy a náci Németországban néhányan a régészetet is megpróbálták az ideológia szolgálatába állítani, meg hogy a dáko-román kontinuitás elméletének az állami politika szintjére emelése hatással volt Erdély népvándorlaskora kutatására. Csakhogy ez a jelenség nem csak Közép- és Kelet-Európában, a volt Szovjetunió kaukázusi és ázsiai tagállamaiban, a Közel-Keleten és az iszlám országokban mutatható ki, hanem meghökkenítő módon olyan régiókban is, mint a Baleári-szigetek, Szomália, Közép-Amerika és a Távols-Kelet. Ezért tanulmányozása jóval szélesebb megközelítést igényel, mint amit a „Közép- és Kelet-Európa ideológiai elmaradottsága”

címkével elintézhethetnék. Én magam a MTA Filozófiai Intézetének felkérésére kerekén húsz évvel ezelőtt írtam egy tanulmányt, amelyről eleve tudtam, hogy nem fog megjelenni, pedig az 1956 utáni hazai régészetben nem volt olyan munka, amelyet valahol ne lehetett volna közreadni, hacsak nem voltak benne helyrehozhatatlan szakmai hibák. Ez a kétívnyi kéziratomban azonban olyan kérdést feszegetett, amely egyike volt a tabu témáknak: a barátnak mondott országok nacionalizmusáról közölt adatokat egy politikailag amúgy veszélytelennek látszó tudományág területéről. Ráadásul nemcsak a szomszédainknál tettenérhető, államilag támogatott megnyilvánulásokat tekintettem át, hanem a sacrosancta Szovjetunió régészetéről is ejtettem benne néhány szót. És miután nem volt kedvem oly mértékben tompítani a problémák bemutatását, hogy a kézirat megjelenését bármelyik szerkesztő vállalhatta volna, megelégedtem azzal, hogy egyáltalán leírtam azt, amit tudok és gondolok.

Azóta viszont sokminden megváltozott, például már Szovjetunió sincs, és gondolom, bátor szerkesztő is akadna...

Az a helyzet, hogy a kézirat megjelenetése – akkori kifejezéssel élve – ma sem „aktuális”. (*Nota bene* a leginkább szókimondó önkriti-

kák azóta éppen a volt szovjet régészetről készültek.) Nem is lenne értelme a nacionalizmus vádjával vagdalkozni külföldi kollégáink előtt, hiszen olyan is akad közöttük, aki a legteljesebb ártatlanságban teszi azt, amit tesz, végtére is egész országa azon az úton jár. A régészetben szinte mindenki ismer mindenkít. Minthogy pedig a Kárpát-medencei leletanyag csakis egységében tanulmányozható, roppant sok múlhatik azon, hogy valahol egy leletet, egy temetőt – azaz egy alapvető forrást – eltitkolnak vagy közléstesznek. Az említett kéziratomban jónéhány, fehér asztal melletti szerzett benyomást, értesülést írtam le, de ma sem adhatom ki azokat az egykori beszélgetőpartnereimet, akik a hangulat hatása alatt – vagy esetleg megfontoltan – az őszinteség mellett döntöttek. Csak László Gyula halt meg azóta, meg régi román kollégája, még a 40-es évek kolozsvári egyeteméről, aki – éppen baráti viszonyuk miatt – őszinte választ tudott adni arra a kérdésre, hogy ugyan miért nem adják már közzé Erdély régen feltárt, legnagyobb avar temetőjét: „mert az nekünk úgy jó” – mondta ő mosolyogva, és nyugodtan nézett László Gyula szemébe.

Azért részben érthető, vagy legalábbis magyarázható, hogy olykor a régészet is áldozatul esik a politikának, illetve az ideológiának, mert mégiscsak a múlttal foglalkozik és, mint tudjuk, sokszor nem volt mindegy, hogy az milyen lesz.

A múlt, a történelem mindenki szemében érték. Magától értetődő volt hát, hogy már a régiségek iránti tudományos érdeklődés kialakulásakor kezdtek kutatni, hogy kié, mely népé lehetett az adott lelet vagy emlék. Amióta csak létezik a régészet mint tudomány, állandóan jelen van az etnikai azonosításra, az írott források nélküli korok történelmének megírására való törekvés. A nemzetek és nemzeti államok kialakulása idején legitimitációt keresve benne fordultak a múlthoz, és a

romantika még növelte is a régvolt időkkel való foglalkozás igényét. Amint az ideológiák is fölfedezték a maguk számára a múltat, onnan kezdve a politikusok (vagy a politizálók) a történelmet politikai eszközként, valamilyen dicső(bb)nek vélt történelmi kép kialakítására használják. Legitimációra azonban a régészeti korok semmiképpen sem használhatók. Sem jogilag, mert a nemzetközi jog nem ismeri a „történelmi jog” fogalmát, sem történetileg; az ősrégészeti korokban igen kevés helyen volt állam, s ha igen, annak – Kínán kívül – egyszer sem lett folytatása. Másrészt pedig a „törzs”, „nép”, „lakosság” és „állam” fogalmak nem helyettesíthetők be egymással. Itt jegyzem meg, hogy mi magyarok az ősiségek régészeti fitogtatásai láttán még meg is lehetünk elégedve magunkkal, mert olyan irredenta mégsem akadt, aki például a Káma-vidéki őshazába kívánt volna visszatelepíteni bennünket. De van végül egy módszertani ok is, ami miatt alaptalan a régi korokra, kultúrákra hivatkozni. A régészetben, a néprajzban és a kultúrtörténet nemzetközi kutatásában hatalmas irodalma van a „nép”, a „kultúra”, a „régészeti kultúra” fogalmának, illetve annak, hogy egyáltalán mi tekinthető etnospécifikus jegynek. Azt mondhatjuk, hogy a „régészeti kultúra”, amit sokáig a legnagyobb természetességgel használtunk, nem több, mint az érzékelt jelenségek értelmezéséhez alkalmazott segédfogalom, s mint ilyen egyáltalán nem azonosítható népekkel. Egy régészeti kultúra területe nem azonos egy bizonyos nép szállásterületével, aminek valamilyen történelmi néppel való azonosítása aztán még további akadályokba ütközik.

Ez nagyon meggyőzően hangzik, csak azt nem érti az ember, hogy ezeket az alaptételeket vajon miért nem ismerik mindenhol.

Ezek a módszertani kifogások csak néhány évtizede fogalmazódtak meg, és még nagyon sok idő kell ahhoz, hogy régióinkban

közismertté és elfogadottá válnak, hiszen az etnocentrikus irányultság a 20-as évek óta a legtöbb ország régészetében általános gyakorlat volt. A sokáig elzárt és a módszertani kérdések iránt egyébként is kevésbé fogékony, a nemzeti történelem iránt viszont amúgy is érzékenyebb közép- és kelet-európai régészet számára evidens volt a hagyományos utat követni. Társadalmi elvárás, sőt az 50-60-as években még politikai elvárás volt a leletanyag alapján eseménytörténetet írni. . .

...és a politikai elvárások nyilván nem olyasmire sarkallták a régészetet, amit az a szakma szabályai szerint egyébként is csinált volna.

Amikor a politika befolyásolja a régészetet, szinte minden törekvés arra irányul, hogy az adott nép anciennitását, ősiségét igazolják, vagy egy adott terület birtoklását legitimizálják. Csakhogy ez még azokban az esetekben sem fogadható el, amelyekben a területszerzést a történelem utólag jóváhagyta. Az esetek többsége pedig offenzív és alaptalan. Közép- és Kelet-Európában – az írásos források adta helyzetnek megfelelően – a vasorkor igekeznek visszanyúlni, bár a román és a szerb kutatásban néha olyan is akadt, aki a neolitikumig próbálta visszavezetni a népe gyökereit. A Balkánon a legtöbben az illírekhez szeretnék az eredetüket kötni, még akkor is, ha maguk csak ezer évvel később telepedtek is ott le. A legnagyobb intenzitással az albánok hirdetik ezt, de az illír származás gondolata köztudottan kedvelt volt a két délszláv testvérnépnél is. Ettől a horvátok Ante Pavelić, a szerbek Slobodan Milošević idejében tértek el: a fasiszta államban a germán eredetű keleti gótokat, Nagy-Jugoszlávia álmában egyesek az iráni nyelvű szarmatákat tüntették fel ősként. (Eközben a szlovének, akik a legtöbb alappal számolhatnak azzal, hogy a 7. századi honfoglalásuk idején nagyszámú őslakost olvasztottak magukba,

nem törődnek ilyesmikkel!) Külön szint képviselnek a bolgárok, akiknek az etnogenezise jól ismert: a Don vidékéről 681-ben beköltözött bolgár-törökök keveredtek az 5-6. században odaköltözött szláv törzsekkel meg az őslakossággal. Nem is kell csodálkozni azon, hogy ez a folyamat Bulgária 20. századi története folyamán többféle hangsúlyt is kapott: a királyi és a fasiszta korszakban a sztyeppe, az 50-60-as években a szláv komponens túlsúlyát hangsúlyozták, amit aztán a 70-es években a trák szubsztrátum szerepének kiemelése színesített. És mindehhez tegyük hozzá, hogy az 1990-es fordulat óta a bolgár kormányok változó irányvonalától függetlenül a bolgár-török komponensre fordítják a nagyobb figyelmet. Ha pedig a szovjet kutatást nézzük, megállapíthatjuk, hogy a vaskori őslakosság szerepét ők is eltúlozták. A Kr. e. 6. - Kr. u. 3. század közötti szkíta és szarmata őslakosságot integrálni akarták a Kr. u. 9-10. században lezárult keleti szláv etnogenezisbe. (A Kijevi Rusz 10-13. századi emlékeit világszerte bemutató kiállításokon ezért vannak mindig szkíta és szarmata aranytárgyak is egy-két vitrinben!) A másik indíték, ami miatt a szovjet régészet az őslakosságot túlhangsúlyozta: a népvándorlás kori népek szerepének minimalizálása volt. Szerintem ennek a gyökere az orosz nép mongol elnyomatásának „megbosszulása” volt, ami – sajnálatos módon – évtizedekre visszavetette a sztyeppe és Kazária kutatását. Így állhatott elő az a helyzet, hogy például egy szovjet kézikönyvben az ősmagyarok sem a finnugor, sem pedig a török népeknek szentelt fejezetben nem kerültek említésre. A szovjet illetve az orosz középkori kutatásnak emellett két másik, nemzeti szempontból kényesnek minősülő kérdéssel is szembe kell néznie: a 4-5. századi gótok és a 9. században Kijevben letelepedett normannok megítélésével kapcsolatban kezdetről fogva két iskola létezett – nem nehéz rájönni, hogy a történelem mely szakaszában

melyik nézet állt előtérben vagy vált éppen kizárólagossá. És a példákat még hosszasan lehetne sorolni.

Bár nem tartozik ebbe a sorba, de mégis egyfajta, bár kétségtelenül sajátos torzítás, ami a magyarországi régészetben az 50-es években történt, nevezetesen a szláv elemek indokolatlan hangsúlyozása.

Igen, itt a pánszlávizmus régészeti megnyilvánulásáról van szó. A régészet 1945 után Csehszlovákiában részesült a legnagyobb állami támogatásban, máig ható (pozitív) következményekkel, ugyanis jó néhány akkor szerzett intézményes előnyük ma, a régiókban, behozhatatlannak tűnik. S ehhez még hozzáteszem, hogy a társadalomtudományok közül Szlovákiában ma a régészet örvend a legnagyobb társadalmi tekintélynek. A pánszlávizmus legkevésbé a lengyel régészetet érintette meg, ők szabadultak meg a leghamarabb és a leggyorsabban tőle, a szlovént pedig éppen hogy csak meglegyintette. Lehetne elemezni a többi szláv országban befutott karrierjét és a nagypolitikához kapcsolódó hullámzásait, de inkább a nem-szláv országokra hívnám föl a figyelmet, mert azoknál is volt egy-egy pánszláv időszak: Magyarországon 1949-1956 között, Bulgáriában és Romániában a 60-as évek végéig. Tény viszont, hogy Romániában ezt egy pártatlanul pártatlan periódus követte, aminek a Ceausescu-éra véget vetett. A legtovább – egészen a 80-as évek elejéig – az NDK-ban tartott. Ha tekintetbe vesszük, hogy ezen országok egyike sem szláv eredetű – Bulgária speciális eset –, s hogy ezek a II. világháborúban, 1944-ig a hitleri Németország oldalán álltak, akkor nyilvánvaló, hogy részükről kompenzálásról van szó. Példaként említhetem még azt az NDK-ban kiadott, különben kiváló, germán régészeti kézikönyvet, amelyből a vélt lengyel és a valós szovjet „érzékenységre” tekintettel

egyszerűen kihagyták e két ország területén élt germán népeket. Azt pedig külön hangsúlyozni kell, hogy a lengyelek a népvándorlás kori keleti germánok hagyatékának feltárásában a 70-es évek óta éppenséggel példás munkát végeznek.

Amiről ebben a témában a magyar „nagyközönségnek” is volt szerencséje meglehetősen részletességgel értesülni, az az, hogy bennünket a már említett dáko-román kontinuitás elmélete mellett még a Nagymorva Birodalommal is szokás „hergelni”.

A 9. századi Morva Fejedelemség teljesen önálló problémakörbe tartozik. Már maga az általánosan használt terminus, a „Nagymorva Birodalom” is vitatható, mert sem „nagy”, sem „birodalom” nem volt, ráadásul a hirdetői szemmel láthatólag nem számolnak azazal, hogy publikációikban ennek a német nyelvű tükörfordítása – a „Großmährisches Reich” – milyen történelmi asszociációkat ébreszthet. A Morva Fejedelemség a 9. század végén nyom nélkül eltűnt: szlovákiai területe a magyar fejedelemség, majd királyság része lett, a cseh állam pedig, száz évvel később, másutt és más alapokon épült ki. Mégis, mintegy hetven évig tartó fennállása a cseh és szlovák nemzeti tudatban a 19. század első felétől kezdve – a modern nemzetté válással párhuzamosan – központi szerepet kapott; Eduard Beneš az 1920-ban születőben levő országának a „Velkomoravie” nevet szánta. Ezek a törekvések a cseh és szlovák régészetben csak 1945 után jelentkeztek, de akkor azonnal. Előbb csak a kora középkori szláv hagyaték megítélésében: évtizedeken keresztül azt láttuk, hogy a szlovákiai avar temetőket szlávként, majd lassan visszakozva, szláv-avarként kezelik. (Ez a lovas-temetkezéses, szablyás, övgarnitúrás sírok esetében bizony nem kis bravúrt igényelt.) A Morva Fejedelemség megítélése 1968 után vett nagy fordulatot – közvetlen

állami támogatást élvezve. Derülten figyel-tük a 70-es években, hogy a 9. századi mor-vák déli és dél-keleti határai mint nőttek évről-évre a szlovák publikációkban, de mindig úgy, hogy végül sosem vágta bele a trianoni Jugoszlávia és Románia területébe! Az elmúlt évtizedben azonban a helyzet teljesen normalizálódott, országaink között régészetiileg ma már nem nagyobb a vita, mint ami két fél között bárhol természetesnek tekinthető. Szimbolikus jelentőségű az is, hogy egy olyan 9-10. századi szlovákiai temető, amely kulcsfontosságú a honfoglaló magyarok kutatásában, a két akadémia régészeti intézetei közös kiadásban, „Budapest-Nyitra” megjelenési hellyel tették közzé. Úgy gondolom, hogy ez a példás viszony történeti távlatban is optimizmusra sarkall.

Úgy igazságos, ha ezek után a saját portánk előtt is söprögetünk, és megnézzük, hogy van-e nekünk is „elszámolnivalónk”.

Mi sem természetesebb. Itt csak a népvándorlásokkor jöhet számításba, mert a szkítákkal kapcsolatban egyetlen régészünknek sem jutott eszébe „szittyia gondolat”. A sztyeppe népek régészeti kutatásában a világnak hosszú időn át Magyarország játszotta a vezető szerepet, egészen az 50-es évekig, amikor is a helyzet megváltozott. Nálunk kedvezőtlenül, ugyanis akkoriban a honfoglalás kor művelése a nacionalizmus gyanújába keveredett, az avarokkal foglalkozók a szláv emlékek feltárását kapták feladatuk, a hunokról pedig csak óvatosan lehetett írni, mert Sztálinnak volt egy a hunokat megbélyegző mondata, és aminek következményei lettek a szovjet régészetben és orientalisztikában. Ennek itthoni hatása sem maradt el. A hazai népvándorlás kori és honfoglalás kori szakirodalomban való elmélyülés után senki előtt sem lehet kétséges, hogy a magyar régészet akkor, amikor ez egyáltalán módjában állhatott volna, nem vett részt a nacionalista

túlzásokban, 1945 után viszont egy évtizedig ennek az ellenkezőjére kényszerült. Azóta pedig mást tart fontosnak: igyekszik lépést tartani a tudomány modern irányzataival. Ma a legtöbb nyugat-európai ország régészete mentes a nacionalizmustól, régiókban, rajtuk kívül ez igaz a lengyelekre, a csehekre és a szlovénokra.

Egy szomszéd országbeli újságíró kolléga ezen a ponton bizonyára nem mulasztaná el feltenni a kérdést, egyébként teljes joggal: hogyan „számol el” a magyar régészet az ún. „kettős honfoglalás” elméletével, amelynek fő képviselője mégiscsak egy iskola-teremtő régész, László Gyula volt?

Mielőtt erre válaszolnék, hadd szóljak néhány szót egy másik problémáról, amelynek megítélésében lehetnek véleménykülönbségek. Ez pedig a honfoglalás kori szlávok kezelésmódja. Történettudományunkban két felfogás alakult ki, és a vitában a régészetnek meghatározó szerepe van. Tény, hogy a szlávok feltételezhető lélekszámának és kulturális jelentőségének megfelelő leletscsoportot nem sikerült elkülöníteni. Csakhogy nem azért, merthogy el akarnánk tüntetni a szláv jelenlét tárgyi bizonyítékait. Ellenkezőleg: olyan eredményeket értünk el a 8-9. századi szláv leletanyag feltárásában, amelyhez mérhető – Ausztria és Szlovákia kivételével a többi szomszédunk régészete nem tud felmutatni. Tehát nem kutatóink nacionalizmusa miatt nem lett szétválasztva a honfoglalás kori magyar köznép és az itt talált szlávok hagyatéka, hanem ezért, mert az államalapítás folyamatában kialakult régészeti kultúra – mint általában – nem etnikus jellegű. Ami pedig a „kettős honfoglalást” illeti, valóban úgy tűnhetik, hogy azzal a magyar tudományosság mégiscsak benevezett a „ki volt itt hamarabb?” című, valójában megmosolyogtató játékba. De tudni kell, hogy ezt az elméletet itthon és külföldön az érintett diszciplí-

nák minden szakembere elutasította. Egyetlen kivétel akadt, a nemrégiben elhunyt Engel Pál. Mindenki értetlenül állt a helyzet előtt, én magam többször próbáltam szóbahozni nála a kérdést, de mindig kitért előle. Az ő munkásságát és személyét jól ismerők tanúságára tudok csak hivatkozni: elképzelhetetlen, hogy ő egy olyan elmélet mellett tette volna le a szavát, amelyben nemzetieskedő túlzás van. Teljesen más kérdés viszont a „kettős honfoglalás” elméletének társadalmi fogadtatása és általában a magyar társadalomban megnyilvánuló nemzeti romantika és nacionalizmus. Ezek elemzése azonban nem a régész feladata. Visszatérve a kiindulóponthoz: talán furcsának tűnik, de a nacionalizmus és régészet kapcsolódását a tudománytörténet nem kezeli egyértelműen negatív jelenségként. A mod-

ern régészet az elterjedését, intézményei létrejöttét és a leletek iránti társadalmi érdeklődést köszönheti neki. A kettő viszonyában a lényeg – akárcsak a gyógyászatban – az adagolásban, valamint az alkalmazás helyének és idejének megválasztásában rejlik, s e tekintetben a magyar régészet nem szorul kezelésre. Nálunk kezdettől fogva megvoltak az intézmények, a mai kutató-gárda szellemi felkészültsége megfelelő, egyedül a leletek megmentésében szorulunk társadalmi és állami segítségre. Még a legnehezebb években sem voltunk elzárva az európai kollégáktól, akik nem kezelték bennünket egzotikumként vagy valami politika egyensúlyi tényezőjeként, és a nacionalizmussal kapcsolatban nem legyintgettek a hátunk mögött (mint ez megesik másokkal). Régészetünk nyugodtan néz a 21. század elé.

HARMADIK UTAK* NÉHÁNY SZEMPONT RÖPKE ÉS BIBÓ ÖSSZEVETÉSÉHEZ

Cserne Péter

egyetemi tanársegéd, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Jog- és Államtudományi Kar, Jogbölcseleti Tanszék – peter.cserne@mailbox.hu

Bevezetés

„Többször fölmerül a kérdés: mi köze van Röpke »harmadik út«-jának a magyar »harmadikutasokhoz«, azaz Bibó Istvánhoz és a népi írókhoz. Ebből a tárgykörből talán több doktori értekezés is írhatnának a türelmes és olvasni szerető kultúrtörténészek.” (Röpke, 2000: 126) – írta nemrég egy magyar Röpke-válogatás szerkesztője.¹ E javaslaton felbátorodva az alábbiakban továbbgondolom Bibó szocializmus- és kapitalizmusképeről szóló korábbi megállapításaimat (Cserne, 2002). Pontosabban, azokra részben támaszkodva, azokkal párhuzamosan igyekszem bemutatni Wilhelm Röpke életművének néhány fő vonását, amelyek a Bibó gondolataival történő összevetés szempontjából fontosak lehetnek. Előtte azonban szükségesnek tartom, hogy a fent idézett kérdés, s így az összevetés jogosultsága mellett szóló érvekkel szolgáljak (1. pont), továbbá a két szerző életművének magyarországi ismertségében feltehetően meglévő különbséget Röpke pályájának, háttérének és hatásának érzékeltetésével, a jelen írás szempontjából szükséges mértékben csökkentsem (2. pont). Ezután térek rá

Bibó és Röpke életművének összevetésére. Erre e tanulmányban a szocializmus és kapitalizmus kérdésében megfogalmazott nézeteik kapcsán teszek kísérletet (3. pont). Végül amellet fogok érvelni, hogy a két szerző kapcsolata bizonyos felszíni hasonlóságok és közös források kimutathatóságán túl gondolkodásuk néhány igen általános vonásának egyezésében érhető tetten.²

1. Az apropó: filológiai és közvetett kapcsolatok

1.1. Bibó Röpkéről

Magam két olyan szövegrészletet ismerek, ahol Bibó Röpkére utalt. Az egyik az *Ókécskei előadás* után elhangzó egyik kérdésre adott válasza. Ebben annyit mondott, hogy „Röpke benne él egy kis, intim, meleg európai környezetben, egy kultúrvidekről származik, és ott talált otthonra. Ő a gépi civilizációnak a térfoglalását rémesnek látta. A gépi civilizáció annak az embernek a számára rémes, aki mielőtt a gépi civilizációba bekerült volna, nem volt szabad. A leggépiőbb civilizáció a

² Írásom első változatának elkészülte után jutott el hozzám Lányi Kamilla (2002) és Kovács Gábor (2002) egy-egy gondolatébresztő tanulmánya, melyek a harmadik út problémája kapcsán Bibó és Röpke nézeteivel is foglalkoznak. E két írás tanulságait csupán esetenként volt módom beépíteni a magaméba. A harmadik út, a szociális piacgazdaság, a piaci szocializmus különféle értelmezéseinek tömör bemutatására (sok szakirodalmi utalással) l: Lányi 1996; 2002: 3-6.

* A tanulmány a Bibó István Szellemi Műhelyben tartott előadásom bővített változata.

¹ A kérdést J. Horváth egyébként már 1990-ben is felvetette, s néhány szempontot adott a válaszhoz is. (J. Horváth, 1990: 13–14.)

valóságos, szabad emberek számára a munkalehetőségek könnyebbülését jelenti, és semmi más.” (Bibó, 1999: 307.)

A másik említés helye az *Összeesküvés és köztársasági évforduló* című tanulmány azon gondolatmenete, ahol Bibó arról írt, hogy a harmadik út helyessége azon múlik, „milyen alternatívákat állítunk fel első és második útként.” (Bibó, 1986b: 453.) Röpke itt – Bibó szerint helytelenül – olyan harmadik utat választott, mely „el akarna kanyarodni a szocializmus felé való fejlődéstől”. (uo. 454.)

Mindkét helyen szinte marginálisan, de mindkétszer negatív értékeléssel esik tehát szó Röpke-ről, ráadásul az első esetben kissé homályosan. Az értékelések tartalmi megvitatására a 3. pontban térek vissza.

1.2. Röpke és Magyarország

Röpke legismertebb s legtöbb nyelvre lefordított műve, a *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (Korunk társadalmi válsága, Röpke, 1942a). A könyvet már 1943 májusában a Magyar Szemlében ismertette Lengyel Géza, majd az év őszén (s 1944 elején újra) mintegy kétharmad része fordításban is megjelent, Barankovics István előszavával, *A harmadik út* címmel (Lengyel, 1943, vö. Lányi, 1996: 11.). Ezt Bibó nyilvánvalóan ismerte. Magyarul egyébként már 1936-ban megjelent Röpke egy Budapesten tartott közgazdaságtani előadásának szövege is, ezután először 1990-ben fordították le egy, a kollektívizmus ellen írott pamfletjét, majd 1996-ban, s bővített kiadásban 2000-ben adtak ki egy rövid válogatást írásaiból (Röpke, 1936, 1990, 2000). A szocialista tábor országaiban (később látjuk, miért) Röpke többnyire nemkívánatos szerző volt³, bár művei a hazai

könyvtárakban németül hozzáférhetők voltak. 1989 után többször hivatkoztak rá mint a Magyarország számára példát jelentő német szociális piacgazdaság egyik szellemi atyjára (Hieronymi, 1990; J. Horváth, 1990, 1991, 1993, vö. még Lányi, 1996). Ugyanakkor Röpke magyar vonatkozású utalásai a szokásosnál élénkebb érdeklődésre vullanak.⁴

1.3. Közvetett kapcsolatok

Bibó és Röpke pályája, munkássága közös ismerőseiken és közös forrásaikon keresztül is érintkezésbe került egymással. Bibó ugyan 1934–35-ben tanult a genfi *Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales*-on (mikor Röpke még Isztambulban dolgozott), s 1938 őszén, mikor Röpke már az Intézetben tanított, ismét Genfben volt (a Népszövetség könyvtárában dolgozott ideiglenes munkatársként; vö. Litván – S. Varga, 1995: 103–116.), valószínűleg személyesen nem ismerték egymást. Azonban Röpkenek jó barátai voltak Bibó egykori professzorai között. S ami ennél fontosabb, mindkettőjükre jelentős hatást gyakoroltak Ferrero nézetei.

Bibó esetében Ferrero hatása közismert (vö. Ferenczi 1993; Kovács 2001), ám a francia forradalom kettős arculatának, illetve a legitimitás „láthatatlan szellemeinek” ferreroi koncepciója Röpket is befolyásolta. 1942 augusztusában *Guglielmo Ferrero és a legitim uralom problémája* címmel írt nekrológot a történésről (Röpke, 1942b). „Hogy Guglielmo Ferrero történészként és történetpszociológusként néhány hónappal halála előtt még a legmelegebb szavakkal tudatta velem fenntartás nélküli egyetértését, rend-

³ Különösen az NDK és a Szovjetunió lexikonjai, de a hazai Akadémiai Kislexikon (1968) is erről tanúskodnak. Vö. Röpke, 1959: 312, J. Horváth, 1990: 11. Mátyás Antal elméletörténeti áttekintése is erősen negatív, torzító értékeléssel emlékezett meg róla (Mátyás, 1963: 613–615).

⁴ Szent István *Intelmeinek* híres mondatát „*unius linguae uniusque moris regnum fragile et imbecille est*” Röpke, 1958: 330) idézi, Madáchra hivatkozik (1946: 137), az 1956-os forradalom leveréséről, Nagy Imréék kivégzéséről a szokásosnál is nagyobb patósszal ír („Magyarország morális vereséget mért a Szovjetunióra.” 1957: 15, 1959: 317).

kívül boldoggá tett” – írta Röpke a *Civitas Humana* előszavában a *Gesellschaftskrisis der Gegenwart* értékelésével kapcsolatban (Röpke, 1946: 15.). Ugyanítt részletesen és egyetértőleg idézte Ferrero *Hatalom* című munkáját (Ferrero, 1942), amelyből a legitimitás magyarázatát, a forradalmak illegitimitását, illetve a szocializmust mint a francia forradalomnál is veszélyesebb második kísérletet értelmező elképzelését kölcsönözte (1946: 172–177.). Ferrerora hivatkozva nevezte Röpke a modern tömegtársadalmakat a „kvantitatív civilizáció” megtestesítőinek (1958: 80.). Ugyancsak Ferrero nyomán szólt a kereszténység döntő szerepéről az ókori fáraói szellem (*esprit pharaonique*, vagyis az uralkodók isteni jellegének) megszüntetésében (vö. Ferrero, 1931: 255-6.).⁵

Bibó és Röpke munkásságát bizonyos értelemben összekapcsolja Mannheim Károly neve is (vö. Lányi 2002: 5-7.). Sok helyen támaszkodott Röpke Ortega munkáira is, amelyek hatása, részben Németh László közvetítésével, Bibónál is kimutatható (Csejtej, 2001).⁶

2. Röpke élete, munkássága, visszhangja

Wilhelm Theodor Röpke 1899. október 10-én született Alsó-Szászországban, a Hannover melletti Schwarmstedtben.⁷ Apai ágon

több nemzedéken keresztül falusi orvosoktól származott, de voltak ősei közt evangélikus lelkészek, s Nancyból menekült hugenották is. Anyai ágon Hanza-kereskedők és brémai parasztok voltak az ősei. Iskoláit szülőfalujában kezdte, majd Stade városában végezte a gimnáziumot. 1917-ben érettségizett, majd egy éves nyugat-franciaországi katonai szolgálat után a göttingeni, a tübingeni és a marburgi egyetemen tanult jog- és államtudományt. 1921-ben Marburgban doktorált politikatudományból, majd 1922-ben habilitált ugyanott politikai gazdaságtan tárgykörben. 1924-ben a német nyelvterületen legfiatalabbként egyetemi magántanárrá nevezték ki Jénába. Az 1926–27-es tanévben *visiting professor*-ként agrárkérdéseket tanulmányozott az Egyesült Államokban. 1928-ban rendes tanári kinevezést kapott Grazba, a következő évben pedig a marburgi egyetem „ordinárius”-ává (nyilvános rendes tanárává) választották. 1930–1931-ben, a gazdasági világválság idején részt vett a Brüning-kormány által létrehozott szakértői bizottság munkájában, mely a munkanélküliség problémáját vizsgálta. Ekkor, Keynest megelőzve, keresletélénkítő beavatkozást (*Initialzündung*) javasolt.

A nemzetiszocialista hatalomátvétel után náciellenes megnyilvánulásai miatt az első közt távolították el az egyetemről. Ekkor

⁵ Ferrero a könyv „Kereszténység és pogánység” fejezetében a következő történettel vezette be ezt a különös (és egy másik helyen is idézett – Röpke, 2000: 133. – J. Horváth által némileg félreértve „despota”-ként magyarázott) fogalmat: „Történelem vagy legenda, Napóleon, mikor még csupán Bonaparte tábornok volt, az egyiptomi hadjárat idején egy nap, mikor meglátogatta a fáraók egyik templomának romjait, állítólag ezt mondta: »Ha az az ötletem támadna, hogy Isten fiának nyilvánítsam magam, mint Nagy Sándor vagy e fáraók valamelyike, mekkora nevetés törne ki szerte a világon! Nincs mit tenni, a mi időnkben már túlságosan értelmesek az emberek. »Szellemes mondás ez, semmi több vagy más, ha elhangzottak ezek a mondatok. Ez a tréfa azonban mélyebb értelmet hordoz, mint kitalálója gondolta, hiszen

képszerűen bemutatja a történelem legnagyobb forradalmát, a keresztény forradalmat, mely Nyugaton mindörökké megszüntette a fáraói szellemet.”

⁶ Érdekes párhuzam, hogy a két szerző sokban hasonló s mindkét esetben saját értékvilágukat tükröző értékelést ad Gide két útibeszámolójáról: Röpke 1937-ben írott recenziójában a *Retour de l'URSS*-ről (Visszatérés a Szovjetunióból; 1959: 109–114.), s Bibó 1966-os lektori jelentésében a *Voyage au Congo*-ról (Kongói utazás; 1987: 359–361.). Azt, hogy ezen értékvilág miből táplálkozott, Bibó esetében ismertnek feltételezzük (vö. Dénes 1993a, 1999, 2001.), Röpke esetében pedig a következő pontban tekintjük át.

⁷ Az életrajzra lásd Röpke, 1958: 13–24.; 1959: 41–42.; 397.; 1964.; 2000: 11–13.

családjával (három gyermeke volt) Hollandiába, majd Törökországba menekült. Az iztambuli egyetemen tanított 1937-ig, amikor William Rappard meghívására Genfbe költözött. Az *Institut Universitaire de Hautes Etudes Internationales* professzora lett, s a tanítás mellett, haláláig, nemzetközi gazdasági kérdések kutatásával foglalkozott. Bár 1940-től többször is hívták az Egyesült Államokba, Röpke Európában maradt, hogy gondolataival közelebből hathasson a háború után újjászerveződő Európa életét meghatározó döntésekre (vö. Röpke, 1976: 43-46.). A negyvenes évek végén kezdődő „német gazdasági csoda” elméleti megalapozásában döntő része volt. Az ötvenes-hatvanas években Európa- és Amerikaszerzte előadásokat tartott és kitüntetésekben, elismerésekben részesült. 1966. február 10-én halt meg szívrohamban a Genf melletti Coligny-ban.

Munkássága szerteágazó és nagy terjedelmű.⁸ Szorosan vett közgazdasági írásai mellett jelen tanulmány szempontjából legfontosabbak a több nyelvre is lefordított és sok kiadást megért társadalmpolitikai és filozófiai könyvei: *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart* (1942), *Civitas Humana. Grundfragen der Gesellschafts- und Wirtschaftsreform* (A társadalmi és gazdasági reform alapkérdései, 1944), *Internationale Ordnung* (A nemzetközi rend, 1945), *Die deutsche Frage* (A német kérdés, 1945), *Jenseits von Angebot und Nachfrage* (A kereslet-kínálaton túl, 1958), valamint tanulmánygyűjteményei: *Mass und Mitte* (Mérték és közép, 1950), *Gegen die Brandung. Zeugnisse eines Gelehrtenlebens unserer Zeit* (Az ár ellen. Egy mai tudós pályájának tanúságtétele, 1959), *Wirrnis und Wahrheit* (Zűrzavar és igazság, 1962), *Wort und Wir-*

kung (Szó és hatás, 1964). Írásainak jelentős részét teszik ki a napilapokban világszerite megjelent aktuális problémákra reflektáló vitacikkek. Röpke széleskörű olvasottsága és műveltsége lehetővé tette, hogy a közgazdasági irodalom naprakész ismerete mellett írásaiban jelentős történelmi, filozófiai, pszichológiai s szépirodalmi anyagot is felvonultasson – latin, angol, francia és olasz nyelven.

Röpke magát elsősorban közgazdásznak tartotta, aki amatőr szociológusként és felelős gondolkodóként a társadalmi problémák összessége iránt érdeklődött. Közgazdasági nézetei alapján az ún. neoliberais vagy ordo-liberais iskolához szokás sorolni.⁹ Gazdaságpolitikai elképzelései az *Ordnungspolitik*, a decentralizáció, a dekoncentráció, a piacokonform beavatkozás és a környezetvédelem fogalmi köré épülnek. A „harmadik utat” a parancs- vagy tervgazdaságként értelmezett szocializmus s a korlátozatlan ún. manchesteri liberalizmus „veszélyes eszméivel” szemben védelmezte. 1947-ben egyik alapítója volt a *Mont Pèlerin Society*-nek.

Röpke gondolatai az európai kereszténydemokraták s az amerikai újkonzervatívok körében egyaránt visszhangra találtak. Európában elsősorban a német gazdasági újjáépítés teoretikusaként, Amerikában pedig olyan szerzőként értékelik, aki a decentralizált kormányzat, a széles tulajdonosi kör, a közvetítő intézmények, a polgári erények, a vallási tolerancia és az alkotmányos demokrácia svájci hagyományai által inspirálva, a kapitalizmus szocialista és tradicionalista bírálataival egyidejűleg számot vetve, olyan szabadpiaci gazdasági rendszer mellett

⁹ A neo-előtag itt a XIX. századtól megkülönböztetett liberalizmusra (s nem az 1970-es évektől kibontakozóra), az ordo- pedig az 1948-ban indult *Ordo. Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft* folyóiratra utal, melyet a német szociális piacgazdaság teoretikusai szerkesztettek (többek közt Walter Eucken, Franz Böhm, Alfred Müller-Armack.) A két liberalizmus-fogalomra vö. Boelcke, 1980.

⁸ Bibliográfiája mintegy nyolcszáz tételre rög. Lásd Röpke, 1959: 398-417. (1959-ig), 1964: 360-365. (1959-1964), Hoppmann, 1968 (1920-1968), Schnack, 1977 (1967-1976).

állt ki, amely élesen megkülönbözteti a legitim és illegitim kormányzati beavatkozást; briliáns és komplex gondolkodó, aki a klasszikus hagyomány szerinti kozmopolita liberális, szilárdan hitt a szabad gazdaságban, az erős pénzben, a helyi jogokban és a régi polgári erényekben (Ebeling, 1999; Zmirak, 2000).

3. Kapitalizmus, szocializmus: két utópia?

Bibó és Röpke munkásságában könnyű tematikus egybeeséseket találni: a francia forradalom, a kereszténység és a liberalizmus történelmi szerepe, a német történelem fordulópontjai, a nemzetközi rend problémái mindkettőjüket foglalkoztatták. A témák bőségéből jelen keretek közt csupán a szerzők szocializmussal, kapitalizmussal és ezekhez kapcsolódóan a modernitáskritikával összefüggő nézeteinek párhuzamba állítására vállalkozhatom.

3.1. Röpke és a szabad piac

A Jenseits von Angebot und Nachfrage angol kiadásának (*A Humane Economy: The Social Framework of the Free Market*, 1960: 4.) előszavában Röpke megfogalmazza, hogy könyvét, amely egyszerre a piacgazdaság védelme a kollektívizmussal és totalitárizmussal szemben, s a piac erkölcsi, politikai keretének és feltételeinek hangsúlyozása, milyen reakciókkal fogadták.¹⁰ A kollektivistá-centralista eszmék hívei *en bloc* elvetették. Az „ökonómisták, racionalisták,

utilitaristák” csak a kereslet-kínálat mechanizmusáról írottakat fogadták el. A moralisták és romantikusok, akik csak a kereslet-kínálaton túlit értékelték a könyvben, azzal vádolták, hogy ő is keményvonalas közgazdász lett: a közgazdaságtan megrontotta tisztá lelkét. Végül voltak olyanok is, akik egészében kedvezően ítélték meg.

Úgy vélem, a fentiekből kiindulva Röpke életművének értékelésekor a következő kérdés vetődik fel: hogyan lehetséges egy nem kollektivistá és nem reakciós konzervatív kapitalizmuskritika, vagy másként fogalmazva, egy érték-elkötelezett és piacpárti nem racionalista liberalizmus. Ez a két felfogás olykor csak egyazon dolog kétféle megfogalmazásának látszik, máskor nagyobb a távolság. Az egyes művek hangsúlyai eltérőek még azonos korszakban is. Így az előbbi (konzervatív) hangsúly olvasható ki már-már reménytelen pesszimizmussal ötvöződve a beszédes című posztumusz *Torheiten der Zeit. Stellungnahmen der Gegenwart* (A kor balgaságai. Jelenkori állásfoglalások, 1966) soraiból, s az utóbbi piacelvű felfogás a *Die Lehre von der Wirtschaft* (Közgazdaságtan, 1968) posztumusz 11. kiadásából.

A *Torheiten der Zeit*-ben (1966: 22-64.) Röpke sorra vette, s keserű hangon elutasította az akkori gazdasági, társadalmi, szellemi élet számos jelenségét. A gazdasági növekedés és a termelékenység kultuszát, a bulvársajtót, a diszkréció, a tapintat és a magán-szféra hiányát; a táj, a természet és a környe-

¹⁰ Hogy Röpke harmadik útja mit jelent, részben attól függ, hogyan értelmezi az első s a második utat. Lányi Kamilla szerint (2002: 13. 12. lj.) „Röpkénél a végletes racionalizmussal beoltott liberalizmus áll szemben a (kommunizmust és szocializmust is felölelő) kollektívizmussal”, s Röpke e két rossz lehetőség között keres harmadik utat. Ugyanakkor a racionalizmus, szcientizmus, társadalmi mérnökösödés Röpke szemében (aki mellel e gondolatkörbe sorolja Mannheimet is, Röpke, 1942a: 250., 276.) legalább ennyire a kollektívizmus eszmei hátteréül is szolgál. A kapitalizmussal szemben elsősorban a monopolizációs tendenciák, a minimális szociális biz-

tonság hiánya s önnön társadalmi, szellemi alapjainak rombolása miatt foglalt állást. Ugyanakkor (mint egy Benedetto Croce-nak recenziójáért írt köszönőlevélben kifejti, Röpke, 1976: 68-69.) az általa támogatott piacgazdaság nem öncél, csupán egy (Croce-éval közös) „magasabb cél” eszköze, ugyanakkor olyan gazdasági berendezkedés, mely a munkamegosztásra épülő társadalomban szükségszerűen hozzátartozik a liberális társadalmi és állami struktúrához. Bibó némileg másképp fogalmaz: mint majd látni fogjuk, igent mond a demokráciára és a liberális jogállamra, sőt a szabad vállalkozás elvére is, de szerinte ez nem szükségszerűen jár együtt a kapitalizmus elfogadásával.

zet lerombolását a technizálás és anyagi haladás jegyében; a pesszimizmust, a relativizmust, a jakobinus jellegű abszolút demokráciát, a morális normák korlátai nélkül értelmetlenné, sőt perverzvé váló szabadságot; az oktatás doktriner egalitarizmusát, amely nem veszi tudomásul, hogy a tehetőség ritka, és öngyilkos módon túlhajtja a demokratikus doktrínát, a képzés egyoldalúságát, specializáltságát; a végső meggyőződéseket, parancsokat és hittartalmakat mint előfeltételeket s tabukat a „miért ne?” jelszavával szétzúzó felfogást, a Bergson-féle nyitott társadalmat (vö. Bergson, 2002; Popper 2001: 446.), azt, hogy a reakciót nagyobb veszélynek tekintsék, mint a forradalmat, s hogy a múlt javait egy olyan növekedés fűtőkazánjában tüzeljék el, mely ráadásul inflációt okoz. Úgy látta, hogy a *numinózusszférájának* szisztematikus lerombolása után maradt űrt az ember lelkében, aki továbbra is *homo religiosus*, egyfajta hamis humanizmus, az ember önistenítése: *hominizmus* tölti ki (1966: 109-110.).

A közgazdasági tankönyvben ellenben azt mondta, hogy míg a klasszikus közgazdaságtan világnézeti, a modern (azaz a neoklasszikus) instrumentális jellegű: nem vezet vulgár-liberalizmushoz, hanem a gazdaságpolitika nélkülözhetetlen eszköze (1968: 39.). Az üzleti elv csak a célnak megfelelő eszköz kiválasztásáról szól, tetszőleges célokhoz rendelhető hozzá. Jótékonyasági szervezetek is pénzszerzéshez folyamodnak működésük érdekében (uo. 61.). „Gazdasági rendszerünket a legtöbb ember valószínűleg azért érti félre, mert bizonyos jelenségeket, melyektől idegenkedik, a »kapitalizmus« káros vagy értelmetlen kinövéseinek tart, holott valójában vagy olyan jelenségekről van szó, melyek mögött egy minden gazdasági rendszerben betöltendő hasznos funkció rejlik, vagy olyanról, mely minden gazdasági rendszerben többé vagy kevésbé elkerülhetetlen.” (uo. 303.) Költség, ár, ren-

tabilitás, kamat, földjádék nem a kapitalizmus örögi találmányai, hanem egy rendkívül kifinomult és szellemes mechanizmus elemei, s olyan feladatot töltenek be, amellyel mindenféle gazdasági rendszernek szembe kell néznie. Azok között is, akik megértették a piaccgazdasági rendszer szabályozási mechanizmusát, vannak olyanok, akiknek különös nehézséget okoz elfogadni, hogy a termelést a rentabilitás elve irányítja. Ezen elv mögött ugyanis pénzhétséget, a közösség kárára az egyéni hasznok keresését, vagyis valami erkölcsileg alacsonyabb rendűt látnak. Valójában azonban a dolog bonyolultabb. Ugyan az emberek manapság ugyanúgy, mint mindig, kívánságaik legmagasabb fokú kielégítésére törekcszenek, e kívánságok azonban minden korban, s ma is nagyon eltérőek (uo. 304-305.). Ez a gazdasági rendszer a teljesítményelv uralma által a fogyasztó uralmát valószínűleg meg (uo. 307.). Röpke hoztátette, hogy a kapitalizmus kifejezést célszerű elkerülni, mert a marxizmus révén létrejött osztályharcos és gyűlölettel jelentését máig nem veszttette el, ezért tudományos alkalmazhatósága igencsak kétes. Gazdasági rendszerünk alapjában véve versenyrendszerként működik, s így is kell megőrizni – mondta (uo. 337.).

A kollektivistá alternatíva legalább öt szempontból marad alul a végső soron a fogyasztói döntések által irányított versenygazdasággal szemben (uo. 308–309.):

1. nem képes a gazdasági rend és bőség problémáját kielégítően megoldani,
2. ellentmondásba kerül elemi jogi és szabadságesszméinkkel,
3. ahelyett, hogy megoldaná a monopólium-problémát, kikerülhetetlen és mindent átfogó állami szupermonopóliumot vezet be, mely minden magánmonopóliumnál rosszabb,
4. összeegyeztethetetlen a nemzetközi közösség követelményeivel,
5. elkerülhetetlenül permanens inflációhoz vezet.”

A kommunista gazdaság természetesen nem megvalósíthatatlan, de megvalósítása tragédiát jelent. Ha a gazdasági rendszerek eredményességét azon mérjük, hogy az embereket és jólétüket mennyire szolgálja, alulmarad; ha azonban azt nézzük, hogy mennyire képes koncentrálni a gazdasági erőfeszítéseket a politika szolgálatában, a mérleg a javára billen (uo. 318.).

Röpke – s ez talán magyarázat a fenti kettősségre – négy problémát tartott szükségesnek elkülöníteni, amellyel a nyugati világ gazdasági és társadalmi rendjének reformja során szembe kell nézni. Szerinte mindegyik kérdésre külön-külön kell választ adni.

1. A rend kérdése. Ha az önellátó parasztgazdaságok rendszerének lehetőségétől eltekintünk, a gazdaság működéséhez szükséges rendező és ösztönző erő csak kétféle lehet: szabadság vagy parancs. Kizárólag piac- és parancsgazdaság közül választhatunk. Ezt az alternatívátlan dichotómiáról szóló tételt Röpke többször és több oldalról ilyekezett alátámasztani. Mivel e tétele karakteresen ellentétes Bibó álláspontjával, kissé hosszabban idézek az érvelésből:

„Nincs mód kitérni valamilyen harmadik irányba, szövetkezetek, szakszervezetek, sokféle néven ismert olyan képződmények felé, mint a *Tennessee Valley Authority* vagy korporativizmus, hivatásrendi gazdaság, decentralizmus vagy bármi néven nevezendő »pótszocializmus« felé.”

A piacgazdaság és a parancs- illetve tervgazdaság mellett nincs harmadik lehetőség: a piaci szocializmus nem lehetséges (Röpke, 1946: 90.; 1968: 331.). A szövetkezetek a piacgazdaság fontos és pártolendő intézményei, de teljesen illuzórikus egy új gazdasági rendszer elemeiként elképzelni őket (1946: 90-91.). Hasonlóképp vélekedett Röpke a munkavállalói részvétel (*Mitbestimmung*) kérdésében, amelyet egyébként Németországban 1950-ben intézményesítettek (1958: 354-355.):

„Egyrészt teljes rokonszenvet és támogatást érdemel a munkások és alkalmazottak kívánsága, hogy közreműködőként bizalommal legyenek irántuk, és hogy a beavottakhoz tartozzanak, akiknek ezzel együtt a felelősség megfelelő részét is viselniük kell, ahogy az üzemi önkénnyel szembeni védelem iránti követelésük is, s végül az a kívánságuk, hogy a bérpolitikai érdekütközések során közreműködőként messzemenően azonosulhassanak az üzemmel. Másrészt azonban mereven el kell utasítani azt a törekvést, hogy a dolog természete által megkövetelt alárendeltséget a vállalat sikere szempontjából lényeges döntéseknél felszámolják, s hogy olyanokat engedjenek osztozni a felelősségben, akiket sem az ehhez szükséges szakismeret, iskolázottság és tehetség, sem a megfelelő kockázat átvállalása nem legitimál. Annál inkább jogosan szegülünk szembe ezzel a törekvéssel, minél inkább a szakszervezeti hatalom üzemvezetésre való pusztá kiterjesztése rejlik mögötte, s legfőképpen akkor, ha innen indulna ki azon gazdasági berendezkedés, a piacgazdaság felszámolása, mely a piacot határozza meg olyan tényezőként, melynek parancsai a vállalatvezetés döntéseit helyes irányba ilyekeznek terelni.”

Mivel azonban a nyugati ember szabadságigénye és a nemzetközi közösség nem fér össze a parancssal mint ösztönző és irányítórendszerrel, egyedül a piacgazdaság marad a rendkérdés válaszáként. Ez egyúttal szabad árképzést, versenyt, a veszteség kockázatát és a nyereség esélyét, felelősségvállalást, szabad kezdeményezést és magántulajdont jelent (1968: 331-332.). Azonban nem jelent visszatérést a kapitalizmus történelmileg ismert útjára. A gazdaságpolitikának új irányt kell követnie, mely három fontos elemből áll: 1) a piac szilárd kereteket igényel, az államra ezért jelentős feladatok hárulnak: egészséges pénzrendszer és okos hitelpolitika, 2) jól átgondolt jogrendszer,

mely kizárja a piaci szabadsággal való visszaélést, 3) a piacgazdaság számos tökéletlenségének mérséklését szolgáló intézkedések.

2. A szociális kérdés. Mivel a rend kérdése és a piac válasza csak a termelés mennyiségéről szól, külön kell vizsgálni a szociális (elosztási) kérdést. Ez a piacgazdasági működés eredményezte elosztás bizonyos korrekcióját, biztonság garantálását és a gyengék védelmét jelenti.

3. A hatalom elosztásának politikai kérdése is elkülönül a gazdasági rend kérdésétől, bár a piacgazdaság azt jelentős mértékben megoldja, amennyiben mind a piaci, mind a politikai hatalmi koncentrációt meggátolja.

4. Az erkölcsi-vitális kérdés arra vonatkozik, hogy mi ad értelmet az életnek, mi biztosítja a boldogságot. Az anyagi javak csak eszközök, a cél a teljes, az emberi természetnek megfelelő élet, melyet azonban az elgépiesedés, elszemélytelenedés, proletarizálódás, a családok felbomlása, s városi-technikai civilizációnk többi negatív tényezői igen komolyan veszélyeztetnek. Aki emiatt elveti a piacgazdaságot, az nagyon figyelemre méltó indokkal cselekszik. Meg kell azonban gondolnia, hogy a piacgazdaság nem ezekre a kérdésekre ad választ, csak a kereteket biztosítja, melyeken belül e végső, mélyebb kérdés megoldását kereshetjük. Azt viszont egyedül ez biztosítja, hiszen csak így lehetséges a szabadság rendje (*Ordnung in Freiheit*), amely nélkül minden más hiába.

Ez a gazdaságpolitika Röpke szerint a mérték és arány politikája, amely a kolosszális kultusza, a centralizáció, a túlszervezés, a szabványosítás, a nagyobb = jobb hamis jelszava, az eltömegesedés és a mamutképződmények helyett előnyben részesíti a kis- és középtulajdont, támogatja a parasztságot, korlátozza az iparvárosok növekedését,

visszaállítja a munka méltóságát és a hivatásgondolatot, s segíti, hogy az emberek gyökeret eresszenek (*Verwurzelung*; Röpke, 1968: 334-335.).¹¹

3.2 Bibó és a kölcsönös szolgáltatások társadalma

Röpkével ellentétben Bibó számára a kapitalizmus és a szocializmus problémája csak kisebb részben fogalmazódott meg a gazdaságpolitikai aktualitások kérdéseként. A gazdaság szférája többnyire csak annyiban érdekelte, amennyiben az emberi méltóság, szabadság, igazságosság alapértékeivel kapcsolatos kérdések vetődtek fel benne. Számára a harmadik út a kapitalista liberalizmus és a szocializmus-kommunizmus között vezet, a kölcsönös szolgáltatások társadalma felé (Bibó, 1990: 761-782.; 1993: 334-335.). Ugyanakkor a Márciusi Fronttal kapcsolatos tevékenysége (Litván – S. Varga, 1995: 166-176.), később a Mannheim-recenzió (Bibó, 1986a: 243-270.) már a hagyományosan harmadik utasnak nevezett elképzelésekkel való kapcsolatot jelzik. Lányi Kamilla szerint (2002: 6.) Bibó, 1943-tól „élete végéig eltökölt harmadikutasnak vallja magát”.

Bibó következetesen elválasztotta egymástól a liberális demokrácia egyetemes szabadságprogramba illeszkedő értékeit, vívmányait és a nyugati társadalmak gazdasági berendezkedését (Litván – S. Varga 1995: 567.). Ugyanakkor a liberalizmus teherátvitelének nevezte, hogy az alárendeli magát a nagytőke önigazolásának. Ennek kifejtésével ér véget, pontosabban itt szakad meg *Az 1956 utáni helyzetről* szóló írása (Litván – S. Varga 1995: 572.). Ugyanezt, vagyis a liberális demokrácia teherátvitelét az élete legvégén írt vázlatban így összegezte (Bibó, 1990a: 798.): „A tulajdon fétise, a polgárság mítosza,

¹¹ 1946-ban a gazdasági és társadalmi reform teljes sémájaként a következő lépéseket fogalmazta meg (1946: 100.): „I. Valódi versenyrend létrehozása (monopólium-ellenes politika) / II. Pozitív gazdaság-

politika (1. Keretpolitika / 2. Piacpolitika (liberális beavatkozás) / III. Gazdasági-társadalmi struktúrapolitika (kiegyenlítés, decentralizáció, „gazdasági humanizmus”) / IV. Társadalompolitika.”

a kapitalizmus monstruma, a részvénytársaság ferdeségei, valamint a munkáskapitalizmus meséje”.

A kapitalizmussal szemben Bibó legfőbb kifogása, hogy „az aránytalan, funkciótlan és felelőtlen nagyvagyon”, a „mamuttulajdon”, a nagybirtok, nagytóke, nagyhivatal révén, részben tovább ís elítelve feudális uralmi formákat, az ember ember feletti hatalomgyakorlásának egyik módja valósul meg (Litván – S. Varga 1995: 572.). Az ilyen méretű vagyont nem igazolják a magántulajdont megalapozó érvek (tudniillik, hogy a magántulajdon a személyiséget kibontakoztató, saját munka közegét jelentő terep addig a határig, amíg a tevékenység az egyén számára közvetlenül áttekinthető), ráadásul az örökölhető vagyon lényegét tekintve ugyanolyan, mint az öröklött királyság vagy hivatal (vö. Huszár 1989: 266.).¹²

Az 1956 októberének végén írt ügynevezett *Fogalmazvány*-ban (Bibó, 1990b: 93–102.; Litván – S. Varga 1995: 421–428.) a következő elméleti megkülönböztetést tette (Litván – S. Varga 1995: 425–426.):

„A kapitalizmus nem a legfőbb és egyetlen ellensége a modern társadalomfejlődésnek, hanem csupán annyiban az, amennyiben zsarnokságra, elnyomásra, kizsákmányolásra ad lehetőséget. [...] A kapitalizmus, abban a részében, amelyben a szabad vállalkozás rendszerét jelenti, az egyik hatásos mozgatója az ember technikai haladásának [...] A kapitalizmus alapvető baja, [...] hogy a szabad vállalkozás lehetősége eredendően csak a társadalom kis része számára áll fenn. A kapitalizmusellenes forradalomnak fő feladata nem a szabad vállalkozás rendszerének a megsemmisítése, hanem a birtokviszonyok igazságtalanságának a megszüntetése.”

¹² Az *Ókécskei előadásban* egyenesen úgy fogalmaz: „A nagytokés nem magántulajdont bír. Magántulajdon az, hogy az ember a maga munkájával átfog valamit. [...] Ő egy hatalmi szervezetnek a csúcán van, akár csak régen a császár vagy a király.” (Bibó, 1999: 297.)

Bibó felfogásában a kapitalizmus nem önálló állomása a társadalomfejlődésnek, bár a történelemben ténylegesen létező „társadalmi-gazdasági formáció”, amelynek nyertesei egyúttal a liberális demokrácia haszonélvezői (de nem kitalálói és adott esetben el is felejtkeznek annak elveiről). Nem tartozik az értéket hordozó társadalomszervezési technikák közé *sub specie aeternitatis*, ugyanakkor (az 1971-1972-es előadás szerint) elképzelhető (s talán kívánatos is), hogy évszázadok alatt, szervesen alakuljon tovább, s erőszak nélkül adja át a helyét a „kizsákmányolás-mentes és osztály nélküli” társadalomnak.

Bibó szocializmus-képének alapja az a nagyszabású elképzelés, amely több megfogalmazásban (az *Ókécskei előadás*, az *1953-56-os vázlat*, *Az európai társadalomfejlődés értelme* – Bibó, 1999: 285-309.; 1993: 326-350.; 1986c: 7-123. – s vázlatosan-töredékesen *Az 1956 utáni helyzetről* – Litván – S. Varga 1995: 547-572.; Bibó, 1990b: 149-177. –, illetve a *Kiegyenlíthetetlen ellentét*. . . – Bibó, 1990a: 761-782., 796-798. – lapjain) végigkísérte munkásságát, s amelyben a hatalmi helyzetek kölcsönös szolgáltatások rendszerévé (Bibó, 1999: 290-291.; 1986c: 92., 95.), a társadalom an-archikussá (1986c: 77., 95.) alakításának programját (utópiáját, társadalomfilozófiáját) fogalmazta meg.¹³ Ebbe a folyamatba illeszkedik Bibó szerint logikus lépésként a szocializmus programja is: a szocializmus érvényes tartalma ugyanis „minden kizsákmányolás megszüntetése” (Bibó, 1999b: 282.), a rabszolgaság, majd a születési előjogok felszámolása után az öröklött vagyon általi hatalomgyakorlás megakadályozása.

A létező kapitalizmus és a létező szocializmus bírálatának Bibónál közös aspektusai is voltak. Ezeket mindenekelőtt a nagy ma-

¹³ „Az egész társadalomfejlődésben kizárólag az nevezhető fejlődésnek és jövőbe mutatónak, amely az embert gyötrő félelem feloldása, és ennek legfőbb eszközeként a társadalomtechnikák humanizálása, racionalizálása és moralizálása felé mutat.” (Bibó, 1986c: 120.)

gánvállalatokat irányító, a tulajdonost feleslegessé tevő technokrácia, illetve a köztulajdonú nagyvállalatok által teremtett hatalmas helyzetből öncélú hasznot húzó bürokrácia által kétféle formában megtestesített, de lényegileg azonos értelmiségi uralom, és az általuk képviselt öncélú, morális értékelésektől elszakadó hatékonyság veszélyében érhetjük tetten. A jogszerűség és hatékonyság problémája, a technikai fejlődésből eredő szabadságkorlátozás veszélyei már korábban, leginkább hangsúlyosan a *Jogszerű közgazdaság... illetve Az államhatalmi ágak...* (Bibó, 1986a: 273-294.; 1986b: 369-397.) lapjain megjelentek Bibó gondolkodásában.

A hatvanas-hetvenes években viszont részben új problémafelvetésekkel is találkozunk, amelyek a fogyasztói társadalomra, az *establishment* önállósodó uralmára vonatkoznak, s felfoghatók akár egy általánosabb modernitáskritika elemeiként is. Kovács Gábor (1999a: 42.) idézi egy lektori jelentésből, amelyben Bibó egyetértőleg összegezte egy francia szerző gondolatmenetét:

„A gazdasági és technikai haladás, úgy, ahogyan az ma folyik, nem tényezője az emberi boldogságnak, sőt éppen ellenkezőleg, akadályozza az igazi boldogság kialakulását. [...] Ennek az előerohanásnak a folytatása mind fokozódó nehézségeket fog okozni, és le fog lepleződni az ilyenféle haladásnak az illuzórikus volta. [...] Mindezek mögött ott áll a gazdaság mennyiségi, elsősorban pénzben kifejezhető növekedésének az a programja, mely valóságos fétisévé vált egész gazdasági személetünknek. Hamis ez mindenekelőtt azért, mert nem tüntet fel egy sor, számban és pénzben ki nem fejezhető értéket, illetve értékcsökkenést.”

E gondolatok nagyban emlékeztetnek Röpke kritikus hangjára, bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az e tekintetben nem egyértelmű pozíciójú Bibóval ellentétben Röpke mindig élesen elhatárolta magát az értelmiségiek körében Platón óta töretlenül

jelen lévő pénz-, piac-, verseny- és profitellenes kapitalizmus-kritikáktól. (Röpke, 1959: 87–107., vö. Stigler 1989)

4. Összegzés

Bibó gazdasági rendre vonatkozó nézeteit összegezve azt mondhatjuk, hogy gondolkodására 1945 előtt egyrészt két szalon futó (bizonyos elemeiben) konzervatív (és a népiek és Erdei hatására részben szocialista) antikapitalizmus és (elsősorban morális indítatású, kizsákmányolás-ellenes) óvatos társadalomreformeri elgondolások jellemzők, melyek másrészt egy szocializációs értékmentákat, társadalmi érintkezési kultúrát teremtő és közvetítő elit által vezetett közösség gondolata, és egy nem forradalmi és nem marxista szocializmus kettősségeként is megfogalmazhatók. Ez a „kisember-szocializmus” (Szilágyi, 1999: 82-83.), „kispolgári szocializmus” (vö. Dénes, 1993b: 315.) sorolja be, harmadrészt, Bibót a tágabb értelemben vett népi mozgalomba.

S itt világosan látszik a következő párhuzam a két életműben. A parasztság és a mezőgazdaság kiemelkedően fontos kérdések voltak Röpke számára is. Összekapcsolódtak a proletárlét felszámolásának igényével, a mérték és arány politikájával, a kolosszális kultuszának kritikájával, a szcientizmus és *saint-simonizmus* (Röpke 2000: 204-208.) mint radikális-szocialista társadalomreform bírálatával, elvezetve egy svájci inspirációjú kispolgárikapitalizmus-koncepcióhoz.

A kettejük közötti különbség mindenestre elég jelentős. Ez a gondolkodásuk háttérét adó történeti kontextuson túl egyesek szerint a jogász és közgazdász perspektíva különbözőségével is összefügghet (vö. J. Horváth 1990: 13.).

Az a gondolat természetesen valamilyen formában mindkettőjükénél megtalálható, amit Röpke így fogalmazott meg: „A gazdaság mértéke az ember, az ember mértéke: viszonya Istenhez.” (idézi J. Horváth 1990:

11.) Mindketten olyan mélyen erkölcsi világgéppel rendelkező protestáns gondolkodók voltak, akik hivatásuknak érezték, hogy a szakértelmiségi pályán lehetségesnél nagyobb körben hassanak. A szabadság elkötelezettjei voltak, s a maguk módján a totalitarizmus minden formájával szemben álltak.

Mindenesetre, míg Bibó a kapitalizmust a szabad vállalkozás rendszerének eltorzult, dehumanizált, uralmivá vált formájaként (amint a kövér kapitalistát a polgár túlérétt formájaként; 1999: 294.), a szocializmust pedig a liberális demokrácia szabadságprog-

ramjának logikus folytatásaként értelmezte, addig Röpke-nek csupán a XIX. század végére kialakult „létező” kapitalizmusról volt a Bibóéhoz hasonló negatív álláspontja, a szocializmust viszont a kollektívizmus, a termeszállam, a parancsgazdaság és a totalitarizmus fogalmkörébe helyezve utasította el. Kérdés tehát, vezethet-e ugyanoda Bibó és Röpke harmadik útja...

Kulcsszavak: *Bibó István, harmadik út, kapitalizmus, liberalizmus, piac, Röpke, szocializmus*

IRODALOM

- Bergson, Henri (2002): *Az erkölcs és a vallás két forrása*. Szent István Társulat, Budapest
- Bibó István (1986a, b, c, 1990a): *Válogatott tanulmányok* (1–3.kötet: vál. Huszár Tibor, szerk. Vida István. 1–4. kötet: vál. ifj. Bibó István és Huszár Tibor, szerk. ifj. Bibó István) Magvető, Budapest
- Bibó István (1987): *Lektorji jelentések*. Újhold évkönyv. 1, (szerk. Lengyel Balázs). Magvető, Budapest, 359–385.
- Bibó István (1990b): *Különbség*. Bethlen Gábor Könyvkiadó, Budapest
- Bibó István (1993): Az európai társadalomfejlődésről szóló mű egyik vázlat. In Dénes 1993a: 323–350.
- Bibó István (1999): Ókécskei előadás. In Dénes, 1999: 285–309.
- Boelcke, Willi Alfred (1980): Liberalismus. *Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft*. Bd V. Gustav Fischer–Mohr–Vandenhoeck–Ruprecht, Stuttgart–New York–Tübingen–Göttingen–Zürich, 41–46.
- Csejtei Dezső (2001): Ortega y Gasset Németh László és Bibó István munkásságában. In: Dénes, 2001. 211–234.
- Cserne Péter (2002): *Kapitalizmus és szocializmus Bibó István gondolatrendszerében*. Előadás a Bibó István Szellemi Műhelyben. Budapest, kézirat.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) 1993a. *A hatalom humanizálása. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Tanulmány Kiadó, Pécs
- Dénes Iván Zoltán (1993b): A liberális demokrácia érvényes vívmányai. Utószó. In uő (szerk.): *Szabadság és nemzet. Liberalizmus és nacionalizmus Kelet- és Közép-Európában*. Gondolat, Budapest, 309–318.
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (1999): *A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Osiris, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (szerk.) (2001): *Megtalálni a szabadság rendjét. Tanulmányok Bibó István életművéről*. Új Mandátum, Budapest
- Ebeling, Richard M. (1999): Wilhelm Röpke: A Centenary Appreciation. The Freeman. 49, 10, Internet: (<http://www.libertyhaven.com/countriesandregions/germany/wilhelm.shtml>). 2003. április 9-i állapot)
- Ferenczi László: Guglielmo Ferrero. In Dénes, 1993a. 48–61.
- Ferrero, Guglielmo (1931): *La fin des aventures. Guerre et paix*. Rieder, Paris
- Ferrero, Guglielmo (1942): *Pouvoir. Les génies invisibles de la cité*. Brentano's, New York. Magyarul: *Hatalom. A legitimitás elvei a történelemben*. Kairosz–XX. Századi Intézet, Budapest, 2001.
- Hieronymi Ottó (1991): Mit jelent ma Wilhelm Röpke öröksége? (Interjú) Hitel. 4, 2, 28–29.
- Hoppmann, E. (Hrsg.) (1968): *In memoriam Wilhelm Röpke*. N. G. Elwert, Marburg
- Huszár Tibor (1989): *Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok*. Kolonel. [Magyar Krónika], Budapest–Debrecen
- J. Horváth Tamás (1990): „Harmadikutas” volt-e Röpke? 2000. 2, 5, 11–14.
- J. Horváth Tamás (1991): Világosság és bátorítás (25 éve halt meg Wilhelm Röpke). Hitel. 4, 2, 21–23.
- J. Horváth Tamás (1993): Bevezetés Wilhelm Röpke „önarcképéhez”, Magyar Szemle. 2, 2, 158–159.
- Kovács Gábor (1999): A kapitalizmus és a hatékonyság fogalmai Bibó István gondolatrendszerében. Magyar Napló. 8, 40–43.
- Kovács Gábor (2001): Félelem, hatalom, legitimitás. In Dénes, 2001: 235–264.
- Kovács Gábor (2002): Harmadikutas magyar gondolkodók. Németh László, Hajnal István, Bibó István. Liget. 8. 64–75.
- Lányi Kamilla (1996): Szociális piacgazdaság – nálunk, most? Eszmétörténeti vázlat. 2000. 8, 4, 8–17.

- Lányi Kamilla (2002): Bibó István harmadik útjai. Világosság, 43, **2-3**, 3-15.
- Lengyel Géza (1943): Röpke harmadik útja. Magyar Szemle. Újraközzölve: Magyar Szemle ú. f. (1992) 1, **2**, 99-106.
- Litván György – S. Varga Katalin (szerk.) (1995): *Bibó István (1911-1979) Életút dokumentumok-ban.* (vál. Huszár Tibor). 1956-os Intézet-Osiris-Századvég, Budapest
- Mátyás Antal (1963): *A polgári közgazdaságtan története.* KJK, Budapest
- Popper, Karl R. (2001): *A nyitott társadalom és ellenségei.* Balassi, Budapest
- Röpke, Wilhelm (1936): Szocializmus, tervgazdaság, konjunktúra. Közgazdasági Szemle. **3-4**, 129-144.
- Röpke, Wilhelm (1942a): *Die Gesellschaftskrisis der Gegenwart.* Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich
- Röpke, Wilhelm (1942b): Guglielmo Ferrero und das Problem der legitimen Herrschaft. Neue Zürcher Zeitung. augusztus 19-20.
- Röpke, Wilhelm (1946): *Civitas Humana.* 2. kiadás. Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1957): *Freie Welt und Totalitarismus.* Angelsachsen, Bremen
- Röpke, Wilhelm (1958): *Jenseits von Angebot und Nachfrage.* Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1959): *Gegen die Brandung. Zeugnisse eines Gelehrtenlebens unserer Zeit.* Hrsg. A. Hunold-Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1960): *A Humane Economy. The Social Framework of the Free Market.* Gateway Editions, South Band
- Röpke, Wilhelm (1964): *Wort und Wirkung.* Martin Hoch, Ludwigsburg
- Röpke, Wilhelm (1966): *Torheiten der Zeit.* Christiana Verlag, Zürich
- Röpke, Wilhelm (1968): *Die Lehre von der Wirtschaft.* 11. kiadás. Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1976): *Briefe 1934-1966. Der innere Kompaß.* Hrsg. Eva Röpke-Eugen Rentsch, Erlenbach-Zürich-Stuttgart
- Röpke, Wilhelm (1990): *A kollektívizmus krízise.* Megyei Könyvtár, Békéscsaba
- Röpke, Wilhelm (2000): *Emberséges társadalom – emberséges gazdaság. Válogatás Wilhelm Röpke műveiből.* (ford., vál., jegyz.: J. Horváth Tamás). 2. kiadás. Aula, Budapest
- Schnack, I. (Hrsg.) (1977): *Marburger Gelehrte in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts.* N. G. Elwert, Marburg
- Stigler, George J. (1989): Az értelmiségiek és a piac. In uő: *Piac és állami szabályozás.* Válogatott tanulmányok. vál.: Kertesi Gábor, ford.: Csontos László. Közgazdasági és Jogi, Budapest, 449-460.
- Szilágyi Sándor (1999): Bibót (is) olvasni. In uő: *Ostínato. Publicisztikai dolgozatok, Bibó-tanulmányok és irodalmi stúdiumok.* Új Mandátum, Budapest, 77-86.
- Zmirak, John (2000): *Wilhelm Röpke. Swiss Localist, Global Economist.* ISI Books. Internet: www.isibooks.org/books/300, 2003. április 9-i állapot

EGY IGAZSÁGTALANSÁG KÉT ÉRTELMEZÉSE

SZEKFÛ GYULA ÉS BIBÓ ISTVÁN A PÁRIZSI BÉKESZERZŐDÉSRŐL*

Dénes Iván Zoltán

a történettudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, Debreceni Egyetem,
Jog- és Államtudományi Intézet, Társadalomelméleti Tanszék
kutatócsoport-vezető, Bibó István Szellemi Műhely, Budapest – h10529den@helka.iif.hu

Előadásomban egy igazságtalanságra adott két – hasonló elemeket tartalmazó, de alapjában különböző – értelmezés helyzetrajzait, a mögöttük meghúzódó normákat és a javasolt terápiákat hasonlítom össze egymással. Annak érdekében, hogy ezt megtehessem, előbb külön-külön rekonstruálom és elemzem a két értelmezés tételeit, normáját és megoldási javaslatait, majd összehasonlítom őket egymással.

I.

Az a békekonferencia, amely Magyarország számára a második világháborút lezárta, 1946. július 29-én kezdődött Párizsban, és 1947. február 10-én a békeszerződés aláírásával, majd nemzetgyűlési elfogadásával, 1947. július 16-i becikkelyezésével és szeptember 15-i moszkvai ratifikálásával fejeződött be. (Romsics, 1999: 295-303.; Romsics, 2001: 229-237.; kül. 236-237.; Vö. még: Romsics, 1996: 34-131., 234-301.; Romsics, 1998: 265-283.)

* Az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Filozófiai Intézetének* épületavató, *Kijelentés, norma, cselekvés* című konferenciáján 2002. szeptember 27-én elhangzott plenáris előadás javított szövege. A javítások Bárdi Nándor, Lányi Kamilla, Lugosi András, Percz László és Trencsényi Balázs megjegyzéseire alapulnak. A megjegyzéseket nagyon köszönöm.

A béketárgyaláshoz Magyarország közvéleménye nagy reménysegeket fűzött. Mindenekelőtt azt, hogy ha nem is változtatja meg a trianoni békeszerződés Magyarországra vonatkozó összes cikkelyét, annak legigazságtalanabb rendelkezéseit hatálytalanítja. Azt is sokan várták tőle, hogy a békeszerződés megkötése véget vet a szovjet katonai megszállásnak, és helyreállítja az ország szuverenitását. Tudjuk, egyik remény sem teljesült: a békeszerződés még a trianoni békeszerződésnél is rosszabb lett, és bár a törvény szerint Magyarország függetlensége formailag helyreállt, az ország ténylegesen szovjet katonai megszállás alatt maradt, és (a békeszerződéstől függetlenül) megkezdődött és hamarosan felerősödött a diktatúra, a totális rendszer kiépítése.

1946. októberében a béketárgyalások várható eredményét a magyar közvélemény már ismerte. Az akkori értelmezések közül két diagnózis és terápia rekonstruálására és értelmezésére vállalkozom (Szekfű, 1946; Bibó, 1946c).¹ Arra, hogy e két értelmezés helyzetképét, erkölcsi normáját és javaslatát bemutassam, elemezzem, értelmezzem és összehasonlítsam egymással.

¹ A két értelmezés hasonló elemeire már felhívta a figyelmet: Romsics, 2001: 236-237.

II.

Az egyik értelmezés az *Új Magyarország* című hetilap 1946. október 22-i számában jelent meg a párizsi békeküldöttség egyik tagjának, a moszkvai magyar követnek, a híres történétírónak és publicistának, az akkor hatvanhárom éves Szekfű Gyulának a tollából, *A béketárgyalásról* címmel Párizs, október 14-i dátummal. (Szekfű, 1946).

Szekfű Gyula 1883-ban született Székesfehérvárott, s 1900-tól 1904-ig a Budapesti Tudományegyetemen történelem és latin szakot végzett, s ugyanez idő alatt az Eötvös Kollégiumban történelmi, latin, francia és német stúdiumokon vett részt, majd 1905-ben doktorált. 1907-től 1925-ig Bécsben leltárossként, majd külügyminisztériumi tisztviselőként dolgozott, 1925-től 1945-ig a Budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának újkori magyar történelem tanára volt, s húsz éven keresztül a Múzeum körüli Történelmi Intézetben tartotta előadásait és forráselemző szemináriumait. Forráskritikai tanulmányok, recenziók és esszé, valamint egy középkor-történelmi monográfia után 1913-ban írta és jelentette meg *A száműzött Rákóczi 1715-1735* című könyvét, amely nagy botrányt váltott ki a magyar politikai életben. 1918 elején pedig előbb németül, majd magyarul *Der Staat Ungarn* címmel publikálta első történelmi szintézisét. Több mint két és fél évvel később, 1920-ban látott először napvilágot – a később sok kiadást megért – *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története* című munkája. 1924-ben *Történelmpolitikai tanulmányok* címmel publicisztikájából adott közre válogatást. 1929-ben Bethlen Gáborról publikált monográfiát. 1929 és 1934 között jelentek meg először, majd számos kiadásban újból a *Magyar történet* Mátyás királytól az első világháborúig terjedő időszakról írt kötetek. 1927-től 1938-ig a *Magyar Szemleszerkesztője* volt, majd a *Magyar Nemzetbe* írt

rendszeresen cikkeket. 1942-ben publicisztikájából válogatást közölt *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről* címmel, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia – amelynek 1925-től levelező, 1943 óta pedig rendes tagja volt – akadémiai nagyjutalommal díjazott. 1943-ban Konstantinápolyon keresztül Oxfordba akart emigrálni, de terve nem sikerült. 1943/44 fordulóján *Valahol utat veszettünk* címmel cikksorozatot közölt a *Magyar Nemzetben*. A német megszállás elől vidékre, a nyilasok elől pedig illegálisba vonult. 1945-ben a nemzetiségi kérdésről szaktanulmányainak gyűjteménye jelent meg franciául (Szekfű, 2001a.: 8-14., 27-28., 261-290.).

1945 tavaszán a Pedagógus Szakszervezet szervezésében a Kossuth-klubban előadást tartott a középiskolai tanároknak arról a bel- és külpolitikai csödtomegről, amelynek a mélypontja a német megszállás és a nyilasok uralma volt (Révai, 1945; Varga, 1985).

Az 1945-ös választások előtt, májustól októberig a polgári demokrata *Világ* hasábjain fejtette ki a hazai állapotokról és a demokráciáról akkorra kialakított véleményét (Szekfű, 1945a-p), 1945 októberében pedig – sokak számára meglepően – Magyarország moszkvai követének nevezték ki (*Szabad Nép*, 1945. október 16. 3., október 18. 1., november 4. 2., Szekfű, 1998: 30-44., 53-58., 86-103., 117-200.).

1946 októberében már két hónapja részt vett a béketárgyalásokon, és ekkor a hazai közvélemény számára az *Új Magyarország* vezércikkében összegezte erre vonatkozó tapasztalatait.

III.

A másik írás a világháború után ismét megjelenő *Válasz* című folyóirat első, októberi számában látott napvilágot. Szerzője, Bibó István 1911-ben született Budapesten, 1929-től 1933-ig jogi tanulmányokat végzett Szegeden, majd 1933/34-ben Bécsben, 1934/

35-ben pedig Genfben képezte tovább magát. Tanulmányai után bírósági, majd igazságügy minisztériumi hivatalnok lett. 1937/38-ban a Márciusi Front köréhez tartozott. 1944-ben a német megszállás ellen tiltakozott, a nyilas uralom idején „zsidómentés” miatt letartóztatták. 1945-ben a Belügyminisztérium közigazgatási reformmunkálatoron dolgozó főhivatalnok volt. Tisztségéről 1946 nyarán a svábok kitelepítése miatt lemondott. A Szekfűnél akkor jóval kevésbé ismert, harminöt esztendő Bibó István 1946-ban a Szegedi Egyetem Politikatudományi Tanszékének tanára, a Teleki Pál Tudományos Intézet kormánybiztosa volt. (Bibó, 1981-1984: IV. 1283-1289.). Tanulmányának címe *A békeszerződés és a magyar demokrácia*. (Bibó, 1946c; Bibó, 1986-1990: II. 267-296.; Bibó, 1994).

Ő 1945 őszén *A magyar demokrácia váltsága* címmel a *Valóságban* publikált tanulmányában figyelmeztette a koalíció politikusait és támogatóikat arra, hogy el kell kerülni a proletárdiktatúrától való félelem és reakciótól való félelem önálló életre keltését – mindenekelőtt, úgy, hogy a merő és gátlástalan hatalmi érdekérvényesítéssel szemben ki kell alakítani és be kell tartani a koalíciós demokrácia működésének szabályait és erkölcsét. (Bibó, 1945; Bibó, 1986-1990: II. 13-79.).

Ennek az írásnak a megjelenését Révai József be akarta tiltani, a megjelent példányokat elkoboztatta, s a tanulmányról 1946 elején Ortutay Gyula elnökletével vitát rendeztetett. A vitán Lukács György a tanulmányt és íróját a demokrácia jobboldali kritikusként bélyegezte meg, s mellette Révai József, Karácsony Sándor, Horváth Zoltán, Keszthelyi Nándor és Koczás Sándor bírálta a szerzőt (Bibó, 1946a; Bibó, 1986-1990: II. 81-118; Bibó, 1997: 33-36.).

Bibó István 1946 május végétől július közepéig az *Új Magyarországon* *A kelet-európai kisállamok nyomorúsága* címmel hét részes cikksorozatot közölt arról, hogy a

közép-európai kisállamok, Magyarország, Lengyelország és Csehszlovákia politikai kultúrájának torzulásai mögött nem eredendő elmaradottság, a demokráciára való alkati képtelenség húzódik meg, hanem félrevezető tapasztalatok és félelmek, nem kevésbé területi kérdések, amelyeket kellő gondossággal, megértéssel és türelemmel fel lehet oldani, s a megalapozott helyzetképen alapuló jó békekötés éppen ebbe az irányba hat. (Bibó, 1946b; Bibó, 1986-1990: II. 185-265., Bibó, 1995: 23-52., 215-268.). Most viszont a békeszerződés Magyarország számára minden várakozásnál kedvezőtlenebb döntései, az azokért viselt felelősség és a követendő magatartás kérdéseire kereste a választ. (Bibó, 1946c; Bibó, 1986-1990: II. 267-296.).

Bár a két írás műfaja és terjedelme különbözött egymástól, hiszen az egyik – bár hosszú, de mégiscsak – újságcikk volt, a másik pedig – bár nem hosszú, de azért – politikai esszé, a két értelmezés helyzetértékelésében és a javasolt terápiában találunk olyan hasonló tételeket, amelyeket érdemes összehasonlítani egymással. Ha ezt elvégezzük, a hasonlóságok ellenére alapvető különbségekre bukkanunk. A következőkben ennek a feltárására vállalkozom.

IV.

Szekfű Gyula abból indult ki, hogy a magyar közvélemény – a Magyarországon megjelent cikkek tanúsága szerint – érzelmileg viszonyul a béketárgyalásokhoz, ezért ő népszerűtlen feladatra vállalkozik akkor, amikor a béketárgyalásokról tudósít, és a realitással szembesíti a magukat illúziókban ringatókat.

A magyar közvélemény ugyanis a béketárgyalások döntéshozóitól olyat várt, folytatta, amely teljességgel idegen tőlük: erkölcsi elvek alkalmazását, igazságot. Ez ugyanis sohasem vezette a békekonferenciák résztvevőit, s most sem ez határozza meg cselekedeteiket. A morális elvek csak a retorika

tartozékai, valójában a döntéseket a tények, az államok érdekei befolyásolják. Eleve reménytelen volt tehát a béketárgyalásoktól igazságtételt várni.

A négy nagyhatalom (az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és a Szovjetunió) külügyminiszterei már eldöntötték a vesztesek ügyeit, mire azok a béketárgyalások elé kerültek, s csak néhány olyan kisebb kérdés maradt függőben, amely a résztvevő államok képviselői számára érdektelen volt. A nagyhatalmak – korábbi, háború alatti – együttműködésük látogatát kellett hogy megőrizzék ahelyett, hogy ellentétes érdekeiket ütköztették volna egymással. Arra törekedtek tehát, hogy ne azokra a kérdésekre helyezték a hangsúlyt, amelyekben eltér a véleményük, hanem azokra, amelyekben megegyezik, s így véleménykülönbségeiket közös érdekeiknek rendelték alá. Kétségtelen teljesítményük az, hogy egymáshoz való viszonyuk nem romlott a béketárgyalások során.

Erdély ügye, a magyar-román határ kérdésének érdemi megvitatása a fenti stratégia következtében szóba sem került. A magyar delegátus előterjesztette ugyan azt, de az előterjesztés ténye egyáltalán nem befolyásolta a küldötteket abban, hogy a négy nagyhatalom külügyminisztereinek korábbi, a trianoni határt visszaállító döntését hagyják helyben. Egyes delegátusok esetében ezt megkönnyítette, hogy a magyaroknak rossz híre volt Hitler utolsó csatlósaiként, Jugoszlávia szöszegő megtámadóiként, sőt még volt olyan vélekedés is, miszerint a csehszlovákok sokat szenvedtek a magyaroktól. A Hitler melletti katonai és politikai elkötelezettség tehát – írta keserűen Szekfű – megsemmisítette a megelőző húsz esztendő minden magyar erőfeszítését, hogy Trianon igazságtalanságairól felvilágosítsák az európai közvéleményt. (Vö. Szekfű, 1942: 2001.)

Nem volt reális a béketárgyalásoktól azt várni, hogy jóvátegye Trianon igazságtalan-

ságait, hiszen a hadviselő nagyhatalmak a hitleri Európa felszámolására, a Hitler előtti állapotok helyreállítására ültek össze, s erre megvolt – a szenvedésen és a véráldozaton nyugvó – morális alapjuk. Az a magyarországi vélemény, hogy mivel nem egyedül mi hibáztunk, ezért nem méltányos csak egyedül minket büntetni, ugyancsak tévedésen alapult. Egyrészt korántsem csak Magyarország veszített területeket, hanem Csehszlovákia (Kárpát-Ukrajnát), Lengyelország (keleti területeit) és Románia (Besszarábiát, Bukovinát és Moldva tekintélyes részét) is. Másrészt súlyosan esett latba a nagyhatalmak előtt az, hogy ki mikor lépett ki a háborúból. A kisebbségek védelme pedig nemcsak a magyarokkal kapcsolatban, hanem egyáltalán nem merült fel.

A béketárgyalások szinte csak a területi kérdésekről rendelkeztek véglegesen, majd minden más nyitva maradt, s az érdekelt felekre bízta azt, hogy a részletekben egyezzenek meg. Magyarország immár újrakezdheti nemzetközi kapcsolatainak kiépítését, mindenekelőtt a Szovjetunióval, s ez lehetővé teszi az ország felemelkedését. (Szekfű, 1946).

V.

Szekfű Gyula felvilágosított, értelmezett, illúziókat oszlatott, a realitások elfogadására, az azokhoz való alkalmazkodásra és az általuk nyújtott lehetőségek megragadására biztatott. A magyarországi vágyak és a diplomáciai realitások ütköztetése, a hazai illúziók és a nagyhatalmi adottságok, látszat és lényeg, érzelmek és értelem, egy kis ország közvéleményének igazságérzete és a nagyhatalmak érdekei, dilettantizmus és szakszerűség, moralizálás és realizmus feszültsége határozta meg mondanivalója kifejtésének, kijelentései meggyőző erejének és a kijelentések egymásra épülésének dinamikáját.

Önmagáról alkotott képe szerint tárgyilagos, az illúziókkal szemben a realitást feltáró beszámolót írt a művelt középosztálynak.

Tételei nagyrészt a béketárgyalás mögötti meghatározó tényezők és a béketárgyaláson történtek oksági viszonyának értelmezései voltak. Helyzetképét ellentétpárokkal írhatjuk le.

Ellentét volt a magyar közvélemény reménye és a négy nagyhatalom célkitűzése, a trianoni békeszerződés igazságtalanságainak felülvizsgálata és a hitleri hódítás előtti állapotok helyreállítása között. Szemben áll egymással az a magyarországi vélemény, hogy mivel nem csupán Magyarország kompromittálta magát a náci Németország oldalán, ezért méltánytalan csak Magyarországot büntetni, azzal, hogy Olaszország és Románia sikeresen kiugrott a háborúból, a fasiszta Szlovákia pedig azért esett más elbírálás alá, mint Magyarország, mert megszűnt önálló államisága, és a hitleri Németország háborús áldozatának tekintett Csehszlovákia része lett. Az a kép, hogy Magyarországot igazságtalanság érte, szemben áll egyrészt azzal, hogy Magyarország kompromittálta magát Hitler oldalán, másrészt azzal, hogy nem egyedül ő szenvedett el területi veszteségeket. Igaz, a trianoni határ valóban igazságtalan, amiről már korábban sikerült az európai közvéleményt meggyőzni, s az sem kétséges, hogy a kisebbségek védelemre szorulnak, de a Hitler melletti elköteleződés mindezt kiszorította a döntésnél számba vett tényezők sorából, a kisebbségvédelem gondolata pedig teljesen idegen lett a nagyhatalmak számára.

A kis nemzetek vágyai és a nagyhatalmak érdekei nincsenek arányban egymással, s az előbbieknél – túlélésük és boldogulásuk érdekében – alkalmazkodniuk kell az utóbbiakhoz. Ez az a tétel, amely Szekfű kijelentéseinek előfeltevése volt. A helyzetkép és a norma pedig magában foglalta a javasolt terápiát is: tudomásul kell venni a nagyhatalmi realitásokat, alkalmazkodni kell hozzájuk és az általuk hagyott mozgásteret ki kell használni. Ez mindenekelőtt azt jelen-

tette, hogy el kell fogadni a Szovjetunióhoz való alkalmazkodás szükségességét.

VI.

Bibó István annak a közhangulatnak a felerősödését kívánta megelőzni, amelyben a Trianonnál is rosszabb, vagy (jobb esetben) a trianoni határokat visszaállító békeszerződésért a demokráciát teszik felelőssé. Az volt a meggyőződése, hogy feltétlenül el kell kerülni azt, hogy olyan atmoszféra alakuljon ki Magyarországon, amelyben a békeszerződés igazságtalanságai által okozott csalódás és keserűség veszélyeztetheti a magyar demokrácia, a szabad és emberhez méltó Magyarország perspektíváját. Ezért szigorúan el kell választani egymástól a békeszerződés igazságtalanságait és a magyar demokrácia ügyét. Annak érdekében, hogy ezeket el lehessen határolni egymástól, néhány kérdésre tárgyilagos választ kell adni.

Tisztázni kell mindenekelőtt azt, hogy ki a felelős a békeszerződés igazságtalanságaiért. Erre azt a választ adta, hogy az, hogy Magyarország nem játszhatott komoly szerepet a békekonferencián, mindenekelőtt azért történt, mert az államfő és a hadsereg nem tudott a döntő pillanatokban helytállni. Emiatt Magyarország 1944-ben a győztesek előtt politikai súlyát veszítette. Nem-magyar részről viszont a győztes nagyhatalmak a felelősek azért, hogy a békeszerződés fél esztendeje még nyitott kérdéseit rosszul, igazságtalanul zárták le.

A békeszerződésért mindenekelőtt a magyar államférfiak felelősek. Nemcsak a Horthy-rendszer hosszúlejáratú felelősségét állapíthatjuk meg, hanem néhány sűrített pillanatban a helytállni nem tudás személyes felelősségét is. Míg az olasz és a román államfő és hadsereg szembefordult a náci Németország hadseregével, Horthy Miklós a német megszállás megkezdésekor, 1944. március 19. és 22. között, majd a kiugrási kísérlet végrehajtása során, 1944. október 15-én

nem volt képes személyes helyállásával és ítélőképességével példát mutatni. Neki ugyanis már március 19-én nemet kellett volna mondania a német megszállásra. Ennek elmulasztása, személyes, államfői kudarc miatt a magyar hadsereg teljes mértékben demoralizálódott. Emiatt a győzelem felé haladó szövetségesek számára az addig politikai tényezőként számon tartott Magyarország elvesztette a jelentőségét. A békeszerződés legtöbb kérdését Magyarország politikai súlyának 1944-es teljes csökkenése befolyásolta, és ezekért a felelősség Horthy Miklóst és rendszerét terheli.

Am nem minden zárult le akkor, s maradtak olyan nyitott kérdések – a magyar-román határ, a csehszlovák kitelepítések és a magyar kisebbségek jogi helyzete –, amelyek csak az elmúlt fél évben zárultak be. Ezekért sokan a demokratikus magyar politikusok túl kritikusa vagy nem eléggé felelősségteljes megnyilvánulásait okolják. Ez azonban tévedés, hiszen Magyarország éppen politikai súlyának elvesztése miatt ebben már nem játszott szerepet. Azért, hogy nem játszott komoly szerepet, valóban Horthyék felelőssége a meghatározó. Am a nyitott kérdések bezárulását a szövetséges hatalmak két rivalis csoportja közötti bizalmi válság, s az azt kitöltő, azt kompenzáló feületesség, formalizmus és ötletszerűség okozta. Ezért a felelősség pedig egyértelműen a győzteseket terheli.

A győztes hatalmak ugyanis ahelyett, hogy megragadták volna annak a lehetőségét, hogy hosszú távra konszolidálják a demokratikus fejlődés feltételeit a vitás kérdések tárgyszerű megoldásával, a demokrácia nevében náci módszerek meghonosítását tették lehetővé. Polgárjogot adtak egész területek kitelepítésére, hogy a pillanatnyi politikai opportunizmus jegyében hozhassanak határozatokat, amivel – Bibó István véleménye szerint – a világ közvéleményében súlyos lelkiismereti válságot idéznek elő.

Arra is választ kell adnunk, hogy igaz-e az a vélemény, amely szerint azért kaptuk ezt a békeszerződést, mert kevésbé vagyunk demokraták szomszédainknál. Annak leszögezése mellett, hogy Magyarországon a demokratikus fejlődésnek komoly akadályai vannak, meg kell állapítanunk, hogy nem szomszédaink vagy mások kedvéért, hanem magunk miatt választjuk a demokratikus fejlődést. Annak ellenére, hogy a demokráciák máig nem tudnak jó békét kötni, és teret nyitottak annak, hogy a demokráciára való hivatkozással szegjék meg a demokratikus területrendezés egyedüli elvét: az önrendelkezés jogát. Szomszédainknak pedig, semmi alapjuk sincs arra, hogy demokráciából leképzessenek bennünket. Mi viszont ne foszszuk meg magunkat a demokrácia előnyeitől és lehetőségeitől dacos gyerekeként, mint tettük az első világháború után. A kelet-európai népek közül mindegyiknek az a feladata, hogy megkomolyodjon, s hogy leszokjon arról, hogy ahelyett, hogy felelősséget vállalna önmagáért, bűnbakokat gyárt, és ezzel felmenti saját magát. Az a demoralizálódás, amely Magyarországon a reformkor óta bekövetkezett, nem fátum. Nem szomszédaink miatt és számukra, hanem saját múltunkkal és kívánatos jövőnkkel szemben kell szembenéznünk bűneinkkel az egy és oszt-hatatlan emberi méltóság mércéje alapján.

Meg kell mondanunk a véleményünket a békeszerződésről, de azután ezt a témát egyszer s mindenkorra le kell zárunk. Ki kell mondanunk, hogy ezt a békeszerződést igazságtalannak tartjuk, és ha lehetőségünk lenne egy pártatlan nemzetközi döntőbíró elé vinni, megtennénk. Ennek viszont igen kicsi a valószínűsége. Magyarország nem adja fel a magyar kisebbségek sorsa iránti politikai érdekelttségét, ám azt nem hangos demonstrációkkal, hanem a magyar kisebbségek érdekeinek biztosításával kívánja érvényesíteni.

Bibó Istvánnak nagyon határozott álláspontja volt az, hogy a békeszerződést el kell

fogadni, száz százalékig teljesíteni kell, és félre kell tenni minden revíziós törekvést, ideológiát és politikát. Azért, mert ha nem ezt tesszük, az katasztrófális következménnyel járhat a határon túli magyarságra, hiszen ez felel meg a tényleges helyzet realista megítélésének, és mivel a revizionizmus – függetlenül a lehetőségektől – sehová sem vezető, terméketlen politika. Az egyetlen termékeny álláspont az, amit a dánok követtek 1864-ben, Schleswig-Holstein elvesztése után, hogy az elvesztett tartományokat az országon belül szerezték vissza azzal, hogy azokat az értékeket, amelyeket a dánok számára Schleswig-Holstein szimbolizált, otthon újból megteremtették.

Ezt viszont azzal érjük el, ha demokratikus országgá válunk. A kemény és igazságtalan békeszerződés nem akadályozhat meg bennünket abban, hogy a jövődő magyar nemzedékeknek megnyissuk a demokrácia mérhetetlen előnyeit és lehetőségeit, s ennek jegyében az egy és oszthatatlan emberség, a szomszédokkal való megértés és a kelet-európai népek politikai és kulturális közösségébe való beilleszkedés politikáját válasszuk.

VII.

Bibó István egyszerre fogalmazta meg a saját maga, a magyar demokratikus politikai közvélemény, és (látenszen, olykor explicit módon) a demokratikus nemzetközi közvélemény számára azt, hogy miért készítenek elő és kötnek rossz békét, kik a felelősök érte, hogyan kell ahhoz viszonyulnia a magyar demokratikus közvéleménynek, és mindebből mi következik. Politikai esszéjének egész gondolatmenete láthatólag egy nyilatkozattervezet megalapozása és előkészítése volt. Maga a nyilatkozat az esszé utolsó oldalán kurzivált formában található meg. A nyilatkozatot éppúgy, ahogy az ahhoz vezető gondolatmenetet Bibó István a maga nevében fogalmazta meg, de nyilvánvalóan azok számára, akik azt kibocsáthatnák. A

nyilatkozat kibocsátói, aláírói valószínűleg a magyar demokratikus közvélemény elitjének képviselői, de lehet a magyar kormány is, címzettje pedig bizonyosan az egész magyar társadalom. Témája nyilvánvalóan az igazságtalan békeszerződéshez való viszony öszinte, kertelés nélküli megfogalmazása.

Bibó István helyzetértékelő tételei mögött a demokrácia normatív kritikája húzódott meg. Az, hogy az egy és oszthatatlan emberi méltóság és az önrendelkezés elvét mindenkinek be kell tartania. Terápiája pedig többszintű volt. Azzal kezdődött, hogy megfogalmazta, kimondta, néven nevezte az igazságtalanságot, a szenvedést és a fájdalmat. Ezután differenciáltan minősítette a helyzet kialakítóit. Majd megállapította, hogy a hatalmi realitások miatt és a demokrácia kiépítése végett Magyarországnak el kell viselnie az igazságtalanságot. Ezt annak tudatában kell tennie, hogy ami történt, arról tudja, hogy igazságtalanság, s azt annak érdekében viseli el, hogy egy nagyobb bajtól, a demokrácia ellehetlenítésétől óvja meg magát. A hosszú távú kúra pedig a demokrácia kiépítése Magyarországon.

A nyilatkozattervezetnek számos műfaji előzménye volt, és nevezetes folytatásai lettek: az 1944-es *Békeajánlat*, 1945-ben *A magyar demokrácia válságában* az együttműködés szabályai és erkölcsse, 1948-ban a *Zsidókérdésben* megfogalmazott szintek arról, hogy ki kinek mit mondhat úgy, hogy a másik azt meg is hallja, az 1956. november 4-i *Nyilatkozat*, a halálos ítéletet, de legalábbis életfogytiglant „érő” – 1956. november 6-i – *Levél, Expozé és Tervezet*, és az 1960/70-es évek fordulóján a *három esettanulmány, a közel-keleti, a ciprusi és az észak-írországi* helyzet megoldási javaslatok. (Bibó, 1986–1990: II. 13–80., 621–797., IV. 165–177., 525–710., Bibó, 1995. 204–211.)

Sárközi Márta, a *Válasz* kiadója írta Németh Lászlónak 1946. december 5-én Bibó esszéjének visszhangjáról: „a *Válassza*/kapcsolatban naponta hol lekereszténybíren-

ceznek, hol lezsídbérenceznek a legkomo-lyabb és legfenyegetőbb formában. Ella az utca sarkán sebtiben felolvassa nekem Bereczky Boriska leveléből, hogy Bibó cikke milyen hitvány baloldali, Rubletzky Géza a zsúfolt autóbuszon keresztül ordítja nekem, hogy Bibó cikke milyen reakciós *beállított-ságú*.” (Németh, 1993: 584-585.)

VIII.

A két értelmezés közös pontja, hogy mindkét szerző reálsan ítélte meg a nagyhatalmak közötti vetélkedés és a békeszerződés közötti összefüggést. Az is hasonló a két értelmezésben, hogy 1944-et mindketten mélypontnak tekintették, s elítélték az 1945 előtti rendszert. Abban is osztozott a két szerző, hogy úgy látták, a békeszerződést el kell fogadni, a revízióval egyszer s mindenkorra le kell számolni, s a határon túli magyarok iránt felelősséget kell vállalni. Ezzel azonban meg is szűnik minden hasonlóság közöttük.²

Szekfű Gyula gondolatmenete mások-nak szól, az semmiképpen sem a szerző számvetése saját korábbi önmagával, s bár némi elfojtott keserűség és csalódottság érzékelhető a cikkből, az korántsem mentes a leckéztetéstől sem. Mondanivalójának lényege pedig a nagyhatalmi realitásokhoz igazodó, önmaga túlélését biztosító kisállami alkalmazkodás kényszere, ennek kiábrándult és kiábrándító, szomorú és kijózanító felismertetése. A gondolatmenet helyzetképe, ellentétpárjai a magyar politikai diskurzusok *„európai mintakövetés”* típusának pesszimizmista realista válfaját képviselik. Normája és javaslata viszont az *„európai mintakövetés”* és a *„nemzeti öncélúság”* egymásra vo-

natkoztatását foglalja magában – azt, hogy a nemzet fennmaradása önérték, ám az csak úgy lehetséges, ha alkalmazkodik a megváltoztathatatlanok tekintett nagyhatalmi realitásokhoz. Ez viszont a *„nemzeti öncélúság”* pesszimista variánsainak *„nemzethalál”* tematikájához és érveléséhez kapcsolja hozzá az *„európai mintakövetés”* pozitív jövőkép nélküli változatát. (Vö. Fülep, 1934: 2-23., Dénes, 2001: 137-233.)

Bibó István kívül állt az *„európai mintakövetés”* és a *„nemzeti öncélúság”* diskurzusain, és mindkettőt szigorúan elmarasztalta. (Dénes, 1999: 95-153., Dénes, 2001: 201-233.) A mintaadókat, az antifasiszta koalíció nagyhatalmait amiatt, mert nem jó mintát adtak, hanem nagyon rosszat. A *„nemzeti öncélúság”* paranoid lelkiállapotát pedig a legnagyobb rossznak tartotta, és éppen azt kívánta elkerülni azáltal, hogy megfogalmazta a magyar demokráciának az igazságtalan békeszerződéshez való viszonyát. Mindkét diskurzussal szemben éppen azért lehetett kritikus, mert számon kérte a demokrácián saját elvüket: az egy és oszthatatlan emberi méltóság elvét és az önrendelkezés elvét. Tette ezt úgy, hogy azt magára, saját politikai közösségére és mindenkire kötelezőnek tekintette. A gondolatmenet megfogalmazója ugyanis korántsem volt kívülálló azokhoz képest, akik számára nyilatkozatát fogalmazta: saját fájdalmát, igazságérzetének sérelmét és felháborodását érezzük a szöveg olvasása során. Nem leckéztetett, hanem terapizált. Az, aki papírra vetette a *Nyilatkozat* tervezetét, (hogy Heideggert parafrázáljam) „benne állt” a *Nyilatkozat*ban.

A két értelmezés alapvetően különbözött egymástól: máshoz, másként és másért szólt. Szekfű Gyula kiábrándult szkepticizmusa ellenére a nagyhatalmi adottságok fenntartás nélküli elfogadására szólította fel olvasóit, méghozzá erősen leckéztető hangnemben, mondhatnánk felülről. Ő az – ismét kisajátított és módosított – *„európai minta-*

² Mint látható, határozottan úgy látom, hogy a két álláspont között a hasonló elemek ellenére a döntő a különbség volt. Ebben tehát eltér a felfogásom kiváló kollégám és barátom, Romsics Ignác értelmezésétől. Igaz, ő csupán a békeszerződés elfogadásában, a revíziós politika elvetésében és a határon túli magyarság iránti felelősségvállalásban fellelhető hasonlóságról nyilatkozott. Vö. Romsics, 2001: 236-237.

követés” jegyében határozta meg a „nemzeti öncélúságot”, a túlélés biztosítását. Bibó István viszont mind az „európai mintakövetést”, mind a „nemzeti öncélúságot” elvetette a demokrácia megalapozása és normatív kritikája jegyében.

Kulcsszavak: *Párizsi békeszerződés, magyar közvélemény, reálpolitika, revizionizmus, kisebbségvédelem, a demokrácia normatív kritikája, politikai kultúra, politikai diskurzusok, európai mintakövetés – nemzeti öncélúság, Szekfű Gyula, Bibó István*

IRODALOM

- Bibó István (1945): A magyar demokrácia válsága. Valóság. 2-3.; 5-43.
- Bibó István (1946a): Vita demokráciánk válságáról. Valóság. 1-2.; 86-103.
- Bibó István (1946b): A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. Új Magyarország. május 26.; június 4.; június 9.; június 18.; június 25.; július 10.; július 16.
- Bibó István (1946c): A békeszerződés és a magyar demokrácia. Válasz. 1. 43-59.
- Bibó István (1981–1984): *Összegyűjtött munkái*. (Szerk. Kemény István-Sárközi Mátyás). 1-4. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern
- Bibó István (1986-1990): *Válogatott tanulmányok*. (Vál. Huszár Tibor – Ifj. Bibó István). I-IV. Magvető, Bp.
- Bibó István (1994): „Nem szabad második zsidókérdést csinálni most a svábkérdésből!” in Kenedi János (közr.). Kritika. 10. 3-5.
- Bibó István (1995): *Bibó István (1911–1979). Életút dokumentumokban*. (Vál. Huszár Tibor). 1956-os Intézet–Osiris-Századvég, Budapest
- Bibó István (1997): Bibó nyugatról: *Bibó nyugatról – életében, holtában. Külhoni magyarok írásai Bibó Istvánról*. Kende Péter (vál. és bev.). Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bazel–Budapest
- Dénes Iván Zoltán (1999): *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Budapest
- Dénes Iván Zoltán (2001): *Európai mintakövetés – nemzeti öncélúság. Értékvilág és identitáskeresés a 19-20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Bp.
- Fülep Lajos (1934): Nemzeti öncélúság. Válasz. 1. 2-23.
- Németh László (1993): *Németh László élete levelekben, 1914–1948*. (Szerk. Németh Ágnes). Magvető–Szépirodalmi, Budapest
- Révai József (1945): Szekfű Gyula útja. Szabad Nép. 1945. április 19.
- Romsics Ignác (1996): *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris, Budapest
- Romsics Ignác (1998): *Nemzet, nemzetiség és állam Kelet-Közép-Európában*. Napvilág, Budapest
- Romsics Ignác, 1999): *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest
- Romsics Ignác (2001): *A trianoni békeszerződés*. Osiris, Budapest
- Szekfű Gyula (1942, 2001): *Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről*. Magyar Szemle Társaság, Budapest. Hasonmás kiadás: Lucidus könyvek. Kisebbségkutató könyvtár, Budapest, 2001.
- Szekfű Gyula (1945a): Késérő tanulság, Világ, május 14.
- Szekfű Gyula (1945b): Egy pünkösdi pártnap. Világ, május 26.
- Szekfű Gyula (1945c): Új front – régi út. In: *Új szellemi front*. Kállai Gyula, Révai József, Darvas József, Zilahy Lajos, Gábor Andor, Illyés Gyula, Erdei Ferenc, Szekfű Gyula és Horváth Márton írásai. Szikra kiadás, h. n. (Budapest), é. n.
- Szekfű Gyula (1945d): Értelemhiány. Világ, június 3.
- Szekfű Gyula (1945e): A patkányfogó sikere. Világ, június 10.
- Szekfű Gyula (1945f): A magyar tudomány elsőrendű érdeke, hogy megismerje a szovjet tudomány eredményeit. Szekfű professzor beszámolója moszkvai útjáról. Szabad Nép, július 4.
- Szekfű Gyula (1945g): Leningrád. Világ, július 8.
- Szekfű Gyula (1945h): A hetedik parancs. Világ, július 15.
- Szekfű Gyula (1945i): „A klasszikus demokrácia”. Világ, július 22.
- Szekfű Gyula (1945j): A két történeti erő. Világ, július 29.
- Szekfű Gyula (1945k): A moszkvai út. Új Magyarország, augusztus 7.
- Szekfű Gyula (1945l): A tavaszi helyzet. Világ, augusztus 12.
- Szekfű Gyula (1945m): A szabadság hívei. Világ, augusztus 26.
- Szekfű Gyula (1945n): Az egyenlőség hívei. Világ, szeptember 2.
- Szekfű Gyula (1945o): Jelszavak incselkedései. Világ, szeptember 30.
- Szekfű Gyula (1945ö): Községi választások. Világ, október 7.
- Szekfű Gyula (1945p): A választás után. Világ, október 21.
- Szekfű Gyula (1946): A béketárgyalásról. Páris, október 14. Új Magyarország, október 22.
- Szekfű Gyula (1998): *Szekfű Gyula követ és a moszkvai magyar követség jelentései*. (Szerk. kiad. Lázár György). Magyar Országos Levéltár, Budapest.
- Szekfű Gyula (2001a): *Szekfű Gyula*. (Vál. s. a. r. bev. Dénes Iván Zoltán). (Magyar Panteon, 10). Új Mandátum, Budapest.
- Varga István (1985): Egykori hírlapi tudósítások Szekfű Gyula 1945. áprilisi előadásáról. *Történelmi Szemle*, 621–627.
